

LIETUVOS ISTORIJS INSTITUTAS

PANERIAL. IŠ NAUJO ATRANDAMI

**NACISTINIO REŽIMO VYKDYTŲ MASINIŲ ŽUDYNIŲ VIETOS
PANERIUOSE**

ISTORINIŲ-ARCHEOLOGINIŲ TYRIMŲ APIBENDRINAMOJI STUDIJA

Studija atlikta vykdant Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus ir Lietuvos istorijos instituto paslaugų viešojo pirkimo – pardavimo 2016 m. balandžio mėn. 19 d. sutartį Nr. 470

VILNIUS, 2016

Turinys

1. Įvadas (Zigmas Vitkus).....	3
2. Paneriai tarpukariu (1918–1939) (Zigmas Vitkus).....	8
3. Degalų saugyklų Paneriuose statyba (1940–1941) (Zigmas Vitkus).....	10
4. Masinės žudynės Paneriuose 1941-1944 metais (Neringa Latvytė – Gustaitienė)	13
5. Nacistinio režimo aukų atminimo įamžinimas (nuo 1944 m. iki šių dienų) (Zigmas Vitkus).....	30
6. Vilniaus Panerių memorialo reljefo rekonstrukcija (Saulius Sarcevičius, Oksana Valionienė).....	37
Įvadas.....	37
Tyrimų metodai. Išėties duomenys	38
„Bazės“ bei jos vartų lokalizacija, reljefo pokyčiai sovietiniu laikotarpiu	41
Archeologinių bei geofizikinių duomenų apibendrinimas	44
3D skenerio nuskenuotos teritorijos reljefo pokyčių plano komentarai	48
„Bazės“ rekonstrukcijos pagrindimas	51
Keletas pastabų dėl K. Sakowicziaus užrašų	66
Išvados	70
7. Priedai:	
Brėžinys Nr. 1: 1941-1944 m. vokiečių karinės bazės mokslinė rekonstrukcija. Identifikuotų objektų planas (Saulius Sarcevičius, Dainius Michelevičius, Oksana Valionienė)	
Brėžinys Nr. 2: 1941-1944 m. vokiečių karinės bazės mokslinė rekonstrukcija. Panerių memorialo ir vokiečių karinės bazės situacijos planas (Saulius Sarcevičius, Dainius Michelevičius, Oksana Valionienė)	

Ivadas

1933 m. pradžioje į valdžią Vokietijoje atėjo nacionalsocialistų partija, vadovaujama Adolfo Hitlerio. Iškart pradėta vykdyti visuomenės nacifikacija, kuri rėmėsi keturiais pagrindiniais nacistinės ideologijos elementais: rasių teorija, rasiniu antisemitizmu, antikomunizmu ir kova už vadinamąją *Lebensraum*¹. Nacistinio režimo tikslas buvo rasine prasme grynos, vienos ideologijos vienijamos Vokietijos visuomenės sukūrimas, kurią turėjo sudaryti genetiškai „sveiki“, socialiai naudingi ir politiškai patikimi arijų („išrinktosios“) rasės atstovai. Žydai ir romai (čigonai), reprezentavę diametraliai priešingas savybes, turėjo būti sunaikinti, slavai, laikyti žemesniąja rase, – pavergti, iš dalies sunaikinti ir asimiliuoti².

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje nacistinei Vokietijai pavyko pajungti veik visą Europą, kartu „eksportuojant“ nacistinę ideologiją ir jos įgyvendinimo metodus. 1941 m. birželio 22 d. Vokietija užpuolė stalinistinę Sovietų Sąjungą. A. Hitlerio akimis, tai buvo karas tarp dviejų pasaulių – arijų ir žydų-bolševikų, visiškai naujo tipo susirėmimas, kurio metu priešas turėjo būti visiškai sunaikintas. Dar iki prasidedant operacijai „Barbarosa“, vokiečių kareiviai ir karininkai buvo atleisti nuo bet kokios moralinės ir teisinės atsakomybės dėl savo veiksmų Sovietų Sąjungos

---

¹ XIX amžiuje išpopuliarėjusi *rasių teorija* teigia, esą žmoniją galima suskirstyti į rases. Rasių esą būna žemesnių ir aukštesnių. Kiekviena rasė turinti tam tikrų prigimtinių savybių rinkinį, kurio pakeisti esą neįmanoma. Aukščiausia rasė nacių rasių teorijos versijoje – germanų-arijų rasė. Pasaulio istorija esanti rasių varžymosi istorija. *Rasinis antisemitizmas* buvo centrinis nacių ideologijos komponentas. Nacių ideologijoje žydai yra netgi ne rasė, o anti-rasė/ne-žmonės. Viso, kas blogiausia kvintesencija. Nacių ideologijoje *komunizmas (bolševizmas)* buvo traktuojamas kaip žydų kūrinys. Komunizmo tikslas – įsiskverbti į visuomenės ir jas sunaikinti iš vidaus ir įtvirtinti žydų-bolševikų valdžią. Pabrėžtina, kad nacistinis režimas žydus ir bolševikus tapatino. A. Hitlerio manymu, norint laimėti rasių grumtynes, reikalinga „gyvenamoji erdvė“ – vok. *Lebensraum*. Dėl dirbamosios žemės trūkumo germanų-arijų rasės gyvenamąją erdvę esą reikia praplėsti Lenkijos ir Rusijos žemių sąskaita. Šios žemės (iš esmės tai dab. Ukraina) turėjo tapti nacių Vokietijos maitintojomis, o jų žmonės – baudžiauninkais.

² Irena Steinfeldt, *How was it humanly possible? A study of perpetrators and bystanders during the Holocaust*, Jerusalem, 2002, p. 20.

teritorijoje. T. y., oficialiai buvo įtvirtina nuostata, kad vokiečių kariškiai šiame kare nebus kaltinami karo nusikaltimais³.

Nacistinės Vokietijos kariuomenei įsiveržus į Sovietų Sąjungą, iškart prasidėjo masinės žydų žudynės, kurios palaipsniui pradėtos vykdyti ir kituose kraštuose, visų pirma, okupuotoje Lenkijoje. Po tam tikrų Berlyno dvejonių 1941 m. vasarą ir rudenį, ką daryti su Europoje gyvenusiais žydais⁴, galų gale buvo apsispręsta juos sunaikinti – sistemingai išžudyti *visus* žydų vaikus, moteris bei vyrus ir taip išspręsti vadinamąjį „žydų klausimą“⁵ Europoje.

Žinomiausiu Holokausto⁶ simboliu šiandien neabejotinai yra koncentracijos ir mirties stovyklų kompleksas, įsteigtas okupuotos Lenkijos teritorijoje – Aušvicai-Birkenau. Žmonės čia žudyti konvejeriu, neįtikėtinais mastais, taikant moderniausias to meto technologijas, su dalimi jų buvo atliekami medicinos eksperimentai⁷. Tačiau dar iki pradėdant veikti Aušvicai-Birkenau dujų kameroms ir krematoriumams, iki Treblinkos, Belžeco, Sobiboro, Chelmo, Maidaneko, iki Vanzė konferencijos 1942-ųjų sausį, kurios metu įvairių nacistinės Vokietijos institucijų atstovai aptarė Europos žydų išžudymo techninio įgyvendinimo priemones, pusantro milijono Lietuvos, Latvijos, Estijos, Baltarusijos, Ukrainos, Vakarų Rusijos žydų jau buvo nužudyti⁸. Uždusinti specialiai tam sukurtuose automobilių furgonuose arba sušaudyti iš paskos puolančioms nacistinės Vokietijos armijoms sekusių *Einsatz* grupių⁹, vokiečių policijos batalionų

---

³ Robert van Voren, *Neįsisavinta praeitis. Holokaustas Lietuvoje*, Kaunas, 2011, p. 79-80. Taip pat žr. Thomas Kühne, *Belonging and Genocide; Hitler's Community, 1918-1945*, Yale, 2010, p. 99.

⁴ Pasak amerikiečių istoriko Tymothen Snyderio, 1941 m. Vokietija buvo apsvarsčiusi ir atmetusi keturias skirtingas „galutinio žydų klausimo sprendimo versijas: planuota įkurti žydų rezervatą Liubline, perkelti žydus į Sovietų Sąjungą susitarus su Stalinu, ištremti juos į Madagaskarą, priverstinai perkelti juos į Sovietų Sąjungos gilumą pastarąją nugalėjus. Žr. Tymothen Snyder, *Kruvinos žemės. Europa tarp Hitlerio ir Stalino*, 2011, p. 213-214.

⁵ Iš pradžių buvęs neutralus, terminas „žydų klausimas“ XIX a. pab. Vakarų Europoje, visų pirma, Vokietijoje, įgijo aiškiai neigiamą, antisemitinį charakterį, teigiant, jog žydai kelia grėsmę valstybės ekonomikai, kultūrai ir visuomenei, todėl esą reikia ieškoti būdų, kaip „išspręsti jų problemą“.

⁶ Terminas *Holokaustas* (gr. *holos* – visas ir *kaustos* – sudeginti) į populiariąją sąmonę JAV ir Vakarų Europoje įėjo aštuntojo XX a. dešimtmečio pabaigoje. Senesnė už ją yra penktajame XX a. dešimtmetyje išsikristalizavusi biblinės kilmės sąvoka *Šoa* (hebr. *HaShoah* – katastrofa, didžiulė nelaimė).

⁷ Visu pajėgumu Aušvicai-Birkenau pradėjo veikti 1942 m. Skaičiuojama, jog 1942–1945 m. čia buvo nužudyta apie 1,1 mln. žmonių, iš jų 960 tūkst. žydų. Taip pat 74 tūkst. lenkų, 21 tūkst. romų, 15 tūkst. karo belaisvių ir kt. Prieiga internete: <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005189>. Žiūrėta: 2016 m. liepos 25 d.

⁸ Patrick Desbois, *The Holocaust by bullets. A Priest's Journey to Uncover Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, 2008, p. VII.

⁹ *Einsatzgruppen* – tai operatyvinės grupės, mobilūs žudikų būriai, nacistinei Vokietijai 1941 m. birželio 22 d. užpuolus Sovietų Sąjungą, žygiavę įkandinė puolančios vokiečių kariuomenės. Jų tikslas buvo išžudyti tikrus ar tariamus nacistinio režimo priešus – visų pirma, Baltijos šalyse, Baltarusijoje, Ukrainoje ir Vakarų Rusijos gyvenusius žydus. Operacijos Barbarosa metu Sovietų Sąjungoje veikė keturios *Einsatzgruppen* – A, B, C, D. Okupuotoje Lietuvoje veikė grupė A (ilgiausiai jai vadovavo Franzas W. Stahleckeris)

ir vietos pagalbinės policijos batalionų „masinių žudynių vietose“ (angl. *Killing Sites*) netoliese miestų ir miestelių, kuriuose šimtmečius gyveno¹⁰.

Terminas „žudynių vieta“, veikiausiai yra kilęs iš kriminalistikos žodyno, yra specifinė sąvoka, nusakanti *masines egzekucijas* kaip tam tikrą politinio ir etninio nusikaltimo formą¹¹. Plačiau šis terminas imtas vartoti po Pol Poto režimo nusikaltimų Kambodžoje ir Jugoslavijos karų paskutiniajame XX a. dešimtmetyje¹². Skaičiuojama, kad Lenkijoje, buv. Jugoslavijoje ir buv. Sovietų Sąjungos teritorijoje yra nuo penkių iki dešimties tūkstančių masinių žudynių vietų¹³. Paprastai tai vietos netoli buvusių getų, priverčiamojo darbo stovyklų ir miestelių – pamiškėse, miškuose, parkuose, laukuose, žydų kapinėse – atokiau nuo nepageidaujamų žiūrovų akių, visur, kur įmanoma užkasti daugybę kūnų, pavyzdžiui, prieštankiniuose grioviuose ar poligonuose¹⁴.

Lietuvoje šiandien žinomos 227 tokios vietos¹⁵, iš kurių didžiausia – Paneriai, vietovė prie Vilniaus, apie dešimt kilometrų į pietvakarius nuo miesto centro, greta svarbaus geležinkelio mazgo ir Panerių gyvenvietės stūksantis pušynas. Nuo 1941 m. liepos iki 1944 m. liepos vadinamasis Vilniaus ypatingasis būrys, pavaldus nacistinės Vokietijos saugumo tarnybai (vok. *Sicherheitsdienst*, SD), čia dėl rasinių priežasčių nužudė tūkstančius Vilniaus ir Rytų Lietuvos štetlų žydų – iš 57 tūkstančių ikikarinės Vilniaus žydų bendruomenės po karo gyvi liko apie trys tūkstančiai žmonių. Nacistinio režimo rasinės politikos aukomis tapo ir romai, kurių Paneriuose nužudyta apie šimtą.

Skaičiuojama, jog dėl politinių motyvų Paneriuose nužudyta ir iki dviejų tūkstančių Lenkijos antinacistinio pogrindžio organizacijų narių, inteligentijos, gaudynių gatvėse aukų bei įkaitų, penki tūkstančiai Raudonosios armijos karo belaisvių, taip pat lietuvių ir kitų tautybių

---

¹⁰ Istorikai šiam Holokausto etapui apibūdinti vartoja terminą „Holokaustas sušaudant“ (angl. *Holocaust by bullets*), atskirdami jį nuo Holokausto kitomis priemonėmis. Britų istorikas Martinas Winstonas Holokausto vietas (*Holocaust sites*) skirsto į penkias kategorijas: stovyklos (*camps*), žudynių vietos (*massacre sites*), miestai ir getai (*cities and ghettos*), eutanazijos centrai (*euthanasia centres*) ir sinti bei romų žudynių vietos (*Sinti and Roma sites*). Daugiau apie masinių žudynių vietas Europoje žr.: Martin Winstone, *The Holocaust Sites of Europe. A Historical Guide*, London, New York, 2015, p. 2-12.

¹¹ Dieter Pohl, „Historiography and Nazi Killing Sites“, in: *Killing Sites - Research and Remembrance, International Holocaust Remembrance Alliance*, 2015, Berlin, p. 31. Prieiga internete: https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/ihra_publication_killing_sites_web.pdf. Žiūrėta: 2015 m. birželio 4 d.

¹² Ten pat, p. 31.

¹³ Ten pat, p. 37.

¹⁴ Ten pat, p. 41.

¹⁵ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sud. Milda Jakulytė-Vasil, 2011, p. 6.

komunistų, Lietuvos vietinės rinktinės karių ir kitų nacistiniam režimui neįtikusių asmenų. Paneriai – tai viena iš tūkstančių masinių žudynių vietų Rytų Europoje, kuriose, pasak žydų ir vokiečių filosofės Hannos Arendt, pačiu brutaliausiu būdu buvo „pasikėsinta į pačią žmonijos sąrangą, civilizacijos pagrindą ir žmonių daugiariopumo faktą“¹⁶.

Nacistinio režimo aukų įamžinimas Paneriuose prasidėjo netrukus po karo. Pirmasis paminklas Vilniaus žydų bendruomenės rūpesčiu ir lėšomis čia iškilo penktojo XX a. dešimtmečio pabaigoje. Sovietų valdžios įsakymu netrukus jis buvo pašalintas, o jo vietoje atsirado obeliskas „Fašistinio teroro aukoms“ – vykdant antisemitinę kampaniją, Sovietų valstybėje naikintos visos nuorodos, galinčios išryškinti ir sutvirtinti šalyje gyvenusių žydų tapatybę, Holokausto aukas ištirpdant kitų „Didžiojo Tėvynės karo“ aukų katilė. Septintojo XX a. dešimtmečio pradžioje Paneriuose pradėjo veikti nedidelis memorialinis muziejus, o netrukus paskelbtas Panerių memorialo architektūrinio sutvarkymo projekto konkursas, kurį 1961 m. laimėjo architektas Jaunutis Makariūnas (g. 1934). Vieta pagal jo projektą iš dalies buvo sutvarkyta 1985 m. ir įgijo dabartinį pavidalą.

Sovietmečiu (su)formuotas Panerių, kaip „tarybinių piliečių žudynių vietos“, vaizdinys pakito, o pati vieta įgijo naujų reikšmių įsibėgėjus tautiniam Lietuvos atgimimui. Vykstant atminimo demokratizavimo procesams viešojoje komunikacijoje apie Panerius imta kalbėti ne kaip apie „tarybinių piliečių“, bet įvairių tautų, visų pirma – žydų, kančių vietą. Nuo 1990-ųjų memoriale pastatyti paminklai čia nužudytiems lenkams, žydams, lietuviams, karo belaisviams, Lietuvos vietinės rinktinės kariams ir kt. Veikiausiai nesuklysimė pasakę, jog Paneriai šiandien yra tapę Holokausto simboliu Lietuvoje (ir Holokausto Lietuvoje simboliu) bei svarbia piligrimystės vieta įvairių tautų atsiminimų bendruomenėms.

Nepaisant istorinės ir simbolinės Panerių reikšmės Lietuvos, Izraelio, JAV, Lenkijos atminimo kultūroms, iki pastarųjų metų ji nebuvo susilaukusi reikiamo valstybės institucijų dėmesio, išskyrus oficialius minėjimus, nors Panerių memorialo (toliau – Memorialas) kompleksinio sutvarkymo reikmė buvo išryškėjusi jau seniai. Daugelis XX a. 9-ojo dešimtmečio architektūrinių sprendinių nebetenkina šiandienos lankytojų poreikių: trūksta (iš esmės nėra) informacinių ženklų, esami užrašai netikslūs ir netgi klaidinantys, nedidelio muziejaus ekspozicija – turinio požiūriu keblė ir paviršutiniška, jau nekalbant apie elementarius patogumus memorialo lankytojams.

---

¹⁶ Hanna Arendt, *Eichmannas Jeruzalėje*, Vilnius, 2015, p. 47, 362-363, 366-377.

2011 m. gegužę Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje (toliau – Muziejus) buvo suorganizuotas tarptautinis seminaras „Panerių pelenai: pagarba Holokausto aukoms. Idėjos memorialo rekonstrukcijai“, kurio metu buvo nužymėtos „Panerių memorialo Holokausto ir visoms nacizmo aukoms atminti“ kompleksinio sutvarkymo gairės¹⁷. Nuo 2014 m. sausio 1 d. Memorialo teritoriją, iki tol priklausiusią Vilniaus savivaldybei, perdavus Muziejaus žinion, reikalai pajudėjo. Tų pačių metų birželį Lietuvos respublikos kultūros ministerija ir Muziejus, palaikomi Lietuvos Vyriausybės, paskelbė ir įvykdė Memorialo kompleksinio sutvarkymo atvirą idėjos projekto (toliau – Projektas) konkursą, išrinko geriausius projektus ir nugalėtoją.

Vystant Projektą, iškilo poreikis nuosekliau ištirti buvusių masinių žudynių teritoriją. Svarbiu postūmiu kokybiškai naujam požiūriui į šią vietą tapo Muziejaus darbuotojų surastos 1944 m. *Luftwaffe* darytos Panerių aeronuotraukos, kurių interpretavimas suteikė itin svarbių duomenų apie masinių žudynių vietoje buvusius objektus ir paskatino projekto rengėjus – Lietuvos Respublikos kultūros ministeriją ir Muziejų - užsakyti tyrimus, kurių rezultatai ne tik papildytų istorines žinias apie Panerius, bet ir leistų patikslinti užduotį architektams, tobulinsiantiems Memorialo sutvarkymo projekcinį pasiūlymą. Kadangi invaziniai archeologiniai tyrimai (kasiniai arba šurfai) pagal judaizmo kapinių įstatymo nuostatas vietose, kuriose galima aptikti žmonių palaikų, yra vengtini, kad nebūtų sutrikdyta jų ramybė, buvo imtasi neinvazinių geofizikinių tyrimų.

2015–2016 m. georadaru¹⁸ dviem etapais, remiantis minėta aeronuotraukos interpretacija, Lietuvos istorijos instituto (toliau – Institutas) archeologai (vad. dr. Rokas Vengalis) ištyrė septynias vietas masinių žudynių teritorijoje, vėliau žemės paviršius nuskenuotas 3D metodu (darbus atliko UAB „Geobaltic“, vad. dr. Dainius Michelevičius), siekiant sudaryti detalų žemės paviršiaus reljefo 3D modelį. Analizuojant šio tyrimo metu gautą duomenų masyvą, buvo lokalizuotos naujos potencialios masinio laidojimo vietos, išsiskiriančios reljefo ypatumais žemės paviršiuje, tranšėjos, galimi aukų vedimo į žudynių vietą keliai, lavonų deginimo vietos, pastatų pamatai, kiti objektai bei pateikta šių duomenų interpretacija.

---

¹⁷ Prieiga internete: <http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=529>. Žiūrėta: 2016 m. gegužės 10 d.

¹⁸ Daugiau apie nedestrukcinis archeologinius tyrimus žr. archeologo Mindaugo Griepėdžio internetinį puslapį: <http://archeologas.lt/archeologiniai-tyrimai/geofizikiniai-tyrimu-metodai-archeologijoje/>. Žiūrėta: 2016 m. liepos 27 d.

2016 m. gegužę numatomoje naujojo lankytojų centro vietoje, dabartinėje automobilių stovėjimo aikštelėje, atlikti žvalgomieji kasinėjimai (žvalgymus atliko Instituto archeologai dr. Irma Kaplūnaitė ir dr. Rytis Jonaitis). Tų pačių metų birželį Paneriuose darbavosi jungtinė JAV, Izraelio ir Kanados archeologų bei geofizikos specialistų komanda (vad. prof. Richard Freund and dr. Jon Seligman), ieškojusi „degintojų brigados“ pabėgimo tunelio pabaigos ir tyrusi kai kurias kitas vietas. Remiantis naujais geofizikinių tyrimų ir archeologinių kasinėjimų duomenimis, tikimasi imtis archeologinių kasinėjimų, kurie būtų vykdomi kartu vystant Projektą.

Šis Projektą vystantiems architektams pateikiamas dokumentas yra bene pirmasis bandymas jungtinėmis muziejininkų, istorikų, archeologų ir geofizikos specialistų pastangomis apibendrinti iki šandien žinomą masinių žudynių vietas Paneriuose istoriografiją, archyvinę, geofizikinių bei archeologinių tyrimų medžiagą. Studijoje aptariama vietos priešistorė, suteikiama žinių apie žudynių procesą, aukų atminimo įamžinimo raidą bei pristatomi masinių žudynių vietas reljefo tyrimai bei jų rezultatai.

Paneriai tarpukariu (1918–1939)

„Pervažiaus priemiestį, kelias aplenkia Panerių dvarelį ir kerta nusileidžiančių prie Neries kalvų šiaurinį pakraštį. Vienos kalvos viršūnėje stovi koplyčia, šalia kurios 1831 metų birželį įvyko Chlapovskio, Gelgaudo bei Zalivskio vadovaujamų sukilėlių būrių ir rusų kariuomenės kautynės. [...] Koplyčia, kaip legendinis sargybos bokštas, vieniša stūkso miške ant kalvos ir žvelgia į plačiai nusidriekusį Vilniaus slėnį. [...] Prie koplyčios vedančio kelio serpentinas ropščiasi kalvos virš aplinkinio kraštovaizdžio [...]. Aplenkę koplyčią, sustojame trijų vėduokle išsiskleidžiančių kelių kryžkelėje: kairėje Gardino traktas, viduryje – Trakų plentas, o dešinėje – Kauno vieškelis.“ Taip kelionę po Panerius aprašo žymus Vilniaus fotografas Janas Bulhakas (1876–1950), pavadinęs Panerius „gražiausiu Vilniaus apylinkių brangakmeniu“¹⁹.

Panašų susižavėjimą šiuo Vilniaus kampeliu yra išreiškęs ir žymus lenkų žurnalistas, rašytojas, visuomenės veikėjas ir vieno iš nedaugelio tekstų apie žudynes Paneriuose autorius Jozefas Mackiewiczus (1902–1985). „Panerių kalvos nuo seno žinomas savo grožiu, aukštomis pušimis. Jas garsina Mickevičiaus poema, 1831 m. mūšis tarp lenkų kariuomenės ir carinės Rusijos

---

¹⁹ Jan Bulhak, *Vilniaus peizažas: fotografo kelionės*, Vilnius, 2006, p. 85–86. Tekstą iš lenkų kalbos vertė ir įvadą parašė Stanislovas Žvirgždas.

gvardijos [...]. Pro čia eina plentai, už senosios koplytėlės kaip rankos pirštai įžambiai išsišakojantys keturiomis kryptimis: į Panerių stotį, į Gardiną, į Vokę ir Lentvarį, į Rykantus ir Kauną. Ten, šalia geležinkelio stoties, išaugo miestas-sodas, paprastai tariant – vasarvietė, kuri būtų galėjusi tapti kurortu [...], čia ištisus metus kvepia sakais, rudenį – grybais, šaltas galingas vėjas neša gaivą iš visų pusių. Šioje nualintoje, smėlingoje, sausoje, bet plaučiams sveikoje žemėje nepaprastai aukšti viržiai. Viržiai jokios naudos neduoda, bet suteikia apylinkei savito kolorito. Pabrėžia tą pilkumą, liūdesį, kurio priežastis yra vienodai parudavę medžių kamienai, ankstyvi rūkai ir be galo tolimas horizontas.²⁰

Panerių gyvenvietės istorija prasidėjo XIX a. antrojoje pusėje, kai carinė Rusija 1857 m. ėmėsi įgyvendinti vieną didžiausių ir strategiškai svarbiausių infrastruktūros projektų imperijoje – dviejų vėžių 1250 km ilgio Sankt Peterburgo–Varšuvos geležinkelio tiesimo darbus, užtrukusius penkerius metus. Geležinkeliui atsirėmus į Panerių kalvas, 1859 m. prasidėjo Panerių tunelio, vieno iš dviejų tuometinėje Rusijos imperijoje (kitas yra Kaune), statyba. Prancūzų ir vokiečių inžinierių prižiūrimi, darbai buvo baigti 1861 m. spalio 3 d. Paskutiniąją simbolinę plytą į 430 metrų tunelio sieną įmūrijo specialiai į tunelio atidarymą atvykęs caras Aleksandras II²¹. Tuo metu Paneriuose susiformavo nedidelė geležinkelio darbuotojų gyvenvietė.

Tarpukariu Paneriai buvo plėtojami kaip miestiečių vasarvietė. Dar 1913 m. caro valdžia Paneriuose pradėjo statyti sanatoriją valstybės tarnautojams, tačiau sumanymo neįgyvendino dėl prasidėjusio karo. Ketvirtąjį XX a. dešimtmečio pradžioje Paneriuose, remiantis ir šiandien visuotinai pripažįstama pasaulyje urbanisto Ebenezerio Howardo (1850–1928) miesto sodo, turėjusio išspręsti žmogaus ir gamtos susvetimėjimo problemą, koncepcija, inžinierius architektas Antonis Forkiewiczzius suprojektavo miestą-sodą, vieną iš Vilniaus *kolonijų*, turėjusią visus kaimo privalumus ir miesto patogumus: tylą, erdvę, mišką, gaivų orą, švarų vandenį bei elektrą, kanalizaciją ir vandentiekį. Ji pavadinta *Jagiellonowu* (liet. Jogailaičiais). Kadangi Panerių Vilniaus apylinkėse ne vieni, gyvenvietė dar vadinta *Ponary Jagiellonow* (Panerių Jogailaičiais)²².

---

²⁰ Józef Mackiewicz, „Paneriai-bazė“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, Nr. 7, p. 25–26. Tekstą iš lenkų kalbos vertė ir įvadą parašė Jonas Malinauskas.

²¹ Panerių tunelio statybą užfiksavo pirmuoju Vilniaus miesto fotografu laikomas Abdonas Korzonas (1826–1866).

²² Генрих Аграновский, Ирина Гузенберг, *Вильнюс: по следам Литовского Иерусалима: памятные места еврейской истории и культуры: путеводитель*, Вильнюс, 2011, p. 580; Eglė Kiškienė, „Vilniaus namų kolonijos XX amžiaus pradžioje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, Nr. 1, p. 35.

Jogailaičiai Paneriuose vystyti pietų ir rytų kryptimis, žvelgiant nuo geležinkelio. Vasarvietė turėjo užimti 535 ha plotą²³, iki 1938 m. statyboms sklypais suformuota 170 ha, spėta užstatyti 90 ha. Ketvirtojo XX a. dešimtmečio pabaigoje gyvenvietėje stovėjo apie 200 namų, visi jie turėjo elektrą ir vandentiekį. Prieš pat prasidedant karui, Jogailaičiams buvo suteiktas kurorto statusas, čia planuota įrengti balneologinę gydyklą. Gyvenvietei plečiantis, planuota pastatyti magistratą, priešgaisrinę stotį, prekybos namus, bažnyčią, viešbutį, dvi mokyklas, įkurti žaidimo aikštelę vaikams, vadinamąjį Jordano parką, kuriame jie galėtų nevaržomi žaisti, sporto kompleksą ir t. t. Dvi strateginės Jogailaičių plėtros kryptys buvo sveikatinimas ir sportas, ypač žiemos²⁴.

Antrojo pasaulinio karo pradžioje Paneriuose gyveno apie 600 gyventojų²⁵, daugiausia lenkų, dalis jų tapo vieno didžiausių XX a. nusikaltimų liudininkais. Tragiškų įvykių liudininku tapo ir Panerių tunelis – 1943 m. balandžio 5 d. jį pravažiavo du traukiniai su tūkstančiais žydų, gabenamų į Panerius iš „mažųjų getų“ – Švenčionių, Ašmenos, Salų²⁶. Po karo vietovė buvo plėtojama nebe kaip vasarvietė, o tapo dideliu geležinkelių mazgu su visa tokiai vietai būdinga infrastruktūra – Aukštaisiais Paneriais. Rytinė miesto sodo dalis apaugo mišku, pietinėje dalyje atidesnis žvilgsnis pamatys senojo sumanymo sukurti Paneriuose rojaus likučius – stačiais kampais susikertančių gatvių tinklą ir keletą dabar jau perstatytų medinių Jogailaičių namų.

Degalų saugyklų Paneriuose statyba (1940–1941)

Pagal 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartį tarp Lietuvos respublikos ir Sovietų Sąjungos, Lietuva į savo teritoriją turėjo įsileisti Raudonosios armijos įgulų. Nepraėjus nė metams, 1940 m. birželio 15 d., sovietai Lietuvą okupavo. Ruošiantis galimai ekspansijai į Vakarus arba atsakomiesiems kitos totalitarinės galybės veiksams, užimtoje teritorijoje sovietai ėmė įrenginėti karinius aerodromus. Vienas iš jų buvo įkurtas Kazbiejuose, už trijų kilometrų nuo Panerių²⁷. 1941 m. į rytus nuo Panerių geležinkelio stoties, kalvotoje vietovėje, prasidėjo

²³ Eglė Kiškienė, „Vilniaus namų kolonijos XX amžiaus pradžioje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2011, Nr. 1, p. 35.

²⁴ K. Kučiauskas, „Miestas-sodas šalia Vilniaus“. Prieiga internete: <http://mylimasvilnius.lt/2015/12/28/jogailaiciai-miestas-sodas-salia-vilniaus/>. Žiūrėta: 2016 m. liepos 13 d. Pasak A. Forkiewicziaus, tai vasaros, sveikatingumo ir sporto (slidinėjimo) miestelis, žr. Eglė Kiškienė, „Vilniaus namų kolonijos...“, p. 35.

²⁵ Ten pat. Žiūrėta: 2016 m. liepos 13 d.

²⁶ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis*, Vilnius, 2012, p. 86–99.

²⁷ Lietuvos teritorija nacistinės Vokietijos invazijos į Sovietų Sąjungą išvakarėse priklausė Pabaltijo Ypatingajai karinei apygardai, apėmusiai Latviją bei Estiją. Apygardoje bazavosi penkios mišrios aviacijos divizijos ir vienas

požeminės degalų saugyklos, turėjusios aptarnauti šį aerodromą, statybos²⁸. Vieta šiai saugyklai buvo išrinkta netoli kito, Kirtimų (lenk. *Parubanek*) aerodromo, tarpukariu naudoto civilinės ir karinės aviacijos reikmėms²⁹.

Samuelis Bakas (g. 1933), tuomet aštuonmetis berniukas, vėliau tapęs žymiu dailininku, prisimena: „Anksčiau, kol dar nebuvo įgiję to baisaus vardo, Paneriai buvo gražus, miškų apsuptas Vilniaus priemiestis. Pamenu saulėtą 1941 m. vasaros dieną, kurias ten praleidau su teta Jeta, dėde Jaša ir mažąja pussesere Tamara. Vyko pasaulinis karas. [...] Ta apylinkė garsėjo kaip puiki vasarvietė. Mano manymu, tai buvo tikras rojaus kampelis. [...] Atrodė, kad niekas negali sudrumsti kaimiškos Panerių ramybės, bet praėjo vos pora savaičių po to, kai teta su dėde ten apsigyveno, ir orą sudrebino sunkvežimių variklių riaumojimas. Paukščiai staiga pradingo, nutilo linksmos jų giesmės. Kaimynai sakė, kad Raudonoji armija kasa gilius griovius požeminėms degalų saugykloms.“³⁰

Prieš pradėdant degalų saugyklos statybos darbus, sovietų valdžia ėmėsi gyventojų, įsikūrusių, jos akimis, per arti numatomos bazės, iškėlimo³¹. Bazei buvo suteiktas karinio objekto statusas, ji apjuosta metalinių pynučių tvora, kurios viršus apraizgytas spygliuota viela, kad į teritoriją nepatektų nepageidaujami asmenys. Statybų vietoje taip pat buvo suręsta keletas medinių pašiūrių, skirtų statybos medžiagų ir įrankių sandėliavimui bei prižiūrėtojams prisiglausti³². Iki degalų bazės teritorijos nuo Panerių geležinkelio stoties buvo nutiesti du siaurieji geležinkeliai. Kaip ir kitų panašių degalų bazių³³ Panerių bazės sistemą, tikėtina, sudarė (arba turėjo sudaryti) šie segmentai: degalų siurblinė - magistralinis vamzdis³⁴ – skirstomasis vamzdynas – degalų cisternos – vamzdis į aerodromą.

---

atskiras aviacijos pulkas. Vilniuje stovėjo 57-oji aviacijos divizija, į divizijos sudėtį įėjo 42-asis, 49-asis ir 237-asis naikintuvų aviacijos pulkai bei 54-asis greitųjų bombonešių aviacijos pulkas. Kirtimuose (ir Kyviškių aerodrome) bazavosi 54-asis greitųjų bombonešių pulkas. Prieiga internete: <http://allaces.ru/sssr/struct/d.php>, <http://rkka.ru/22/vvs/pribovo.html>. Žiūrėta: 2016 m. liepos 5 d.

²⁸ Degalų bazės kariniuose objektuose dėl saugumo visada buvo įrengiamos atokiau nuo pagrindinės teritorijos, taip bombardavimo ar gaisro atveju buvo išsaugoma nepažeista infrastruktūra.

²⁹ Šiandien jo vietoje įsikūręs Vilniaus oro uostas. Abu aerodromus jungė vadinamasis „strateginis kelias“ (terminas atsirado karo metu), dab. Kirtimų g. Prieiga internete: <http://www.vilnijosvartai.lt/locations/listing/?id=42>. Žiūrėta: 2016 m. liepos 5 d.

³⁰ Samuel Bak, *Nutapyta žodžiais*, Vilnius, 2009.

³¹ Monika Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa, 2008, p. 175.

³² Ten pat, p. 175.

³³ Panaši degalų bazė tarpukariu lenkų valdomame Vilniuje buvo įrengta Burbiškių miške, netoli dabartinio Vilniaus oro uosto. Daugiau apie šį projektą žr. *Urban Exploration* forume. Prieiga internete: [www.
http://pamirsta.lt/pozemine-kuro-baze/](http://pamirsta.lt/pozemine-kuro-baze/). Žiūrėta: 2016 m. birželio 25 d.

³⁴ Tikėtina turėjęs būti įleistas į lygiagrečiai dab. Agrastų g. nuo geležinkelio mazgo besidriekiančią tranšėją.

Panerių miške, Vilniaus–Gardino plento 11–12 kilometre, šalia Vilniaus – Varšuvos geležinkelio, statoma skysto aviacinio degalų saugojimo bazė apėmė 4,9 kv. km³⁵. Degalų rezervuarų saugojimui buvo iškastos³⁶ trys didelės ir keturios–penkios mažesnės apie 5 m. gylio duobės³⁷ sujungtos trimis³⁸ 1 m. pločio kanalais³⁹, į kuriuos turėjo būti nuleisti vamzdžiai vedantys į rezervuarus. Panašu, jog iki 1941 m. birželio mėn., bazėje buvo įrengtos tik 2 grįstos saugyklos⁴⁰. Vienoje iš jų galėjo būti įkasta cisterna⁴¹, kitoje – nuo 1943 m. pabaigos, buvo kalinama 80 kalinių brigados (*Sonderkommando 1005 A*), sudarytos iš Vilniaus geto kalinių ir sovietinių karo belaisvių, narių 1943 m. gruodį – 1944 m. balandį ekshumavusių ir deginusių lavonus⁴². Naciai nebaigtą statyti Panerių bazės teritoriją išnaudojo žmonių žudynėms. Degalų saugyklos statę darbininkai prisimena, kad, sovietams pasitraukus⁴³, sandėliai liko atviri, dalį juose buvusių įrankių ir statybinių medžiagų (cemento, plytų, rąstų, pabėgių) vietiniai gyventojai išsinešiojo⁴⁴. Keletą savaičių degalų saugyklos teritorija stovėjo tuščia, kol ją aptiko ir saviems tikslams nutarė panaudoti Vokietijos saugumo tarnyba (SD).

---

³⁵ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 20037/3. T. 3. L. 211.

³⁶ Pagal 1945 m. Luftwaffe darytą aeronuotrauką (Luftwaffe Airfields 1945. National Archives and Records Administration (NARA). 373-TVGX459-SK-exp521) matomos 9 duobės; pagal Panerių masinės žudynių vietos planą (LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8. План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31), nubraižytą Lietuvos SSR Ypatingajai komisijai atliekant vietovės tyrimus 1944 m. rugpjūčio 15-23 d., matomos 7 duobės, tačiau plane nėra pažymėtos 2 duobės, esančios rytinėje teritorijos pusėje, kurios nebuvo tirtos (spėjama, kad tik todėl, jog juose nebuvo žudomi žmonės); 1944 m. Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos sudarytame akte apie nacių nusikaltimus Paneriuose yra minima 10 tirtų objektų: 7 duobės ir 3 kanalai, kuriose buvo rasta lavonų ir sudegintų lavonų pelenų (LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 20037/3. T. 3. L. 211. Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары); pagal 2016 m. Istorijos instituto archeologų atliktus 3D Panerių žudynių vietos skenavimo darbus, kurių rezultatai buvo pristatyti 2016 06 07 VVGŽM Tolerancijos centre, vizualiai matyti 6 objektai/duobės ir nustatytos 3 šiuo metu vizualiai nematomų, tačiau istorinių šaltinių patvirtintų, objektų vietos.

³⁷ Заключение судебно-медицинской экспертной комиссии [1944]. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93-95.

³⁸ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 20037/3. T. 3. L. 211.

³⁹ Протокол судебного заседания воеводского суда в Олштыне. Показания свидетеля Виктора Ивановского 1977 05 17. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 47746/3. T. 3. L. 206.

⁴⁰ Arūnas Bubnys, Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos. In: K. Sakowicz. *Panerių dienoraštis 1941 – 1943*. Vilnius: Genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 9. Sprendžiant iš 1944 m. liepos 10 d. Luftwaffe darytos aeronuotraukos, buvo išmūrytos 2-4 duobių sienos. Tikėtina: D 11., D 12., D 13., DD 10. Luftwaffe Airfields 1945. National Archives and Records Administration (NARA) RG373-CX8211SD-exp-216

⁴¹ Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939-1944*. Vilnius, 2004, p. 339.

⁴² Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 12-12об.; Б. Розин, Ю. Фарбер. „Яма“. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 11. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta: 2016 07 18.

⁴³ Nacistinės Vokietijos karinės pajėgos Vilnių užėmė 1941 m. birželio 24 d.

⁴⁴ Wiktor Iwanowski, *Wilno, Ojczyzna moja... Wspomnienia*, Szczecin, p. 62–63.

Masinės žudynės Paneriuose 1941-1944 metais

Vokiečiai Vilniuje pasirodė 1941 m. birželio 24 d. Žydų persekiojimas Vilniuje prasidėjo jau pirmosiomis nacių okupacijos dienomis. Mieste vyko ginkluoti pogromai, lietuvių baltaraiščių⁴⁵ siautėjimai prieš komunistus ir žydus, smurtas, patyčios ir suėmimai. Žydus diskriminuojančių naujojo okupacinio režimo įsakymų ir nurodymų vis gausėjo, o 1941 m. liepos 11 d. prasidėjo masiniai žydų areštai ir šaudymai Paneriuose.

1941 m. vasarą, iki Vilniaus geto įkūrimo rugsėjo 6 d., vietiniai baltaraiščiai žydus suiminėjo gatvėse, namuose ir varydavo į Lukiškių kalėjimą⁴⁶. Iš kalėjimo, po dienos, o kartais po kelių ar net po savaitės, suimtieji sunkvežimiais buvo išvežami Panerius. Įkūrus getą, baltaraiščių siautėjimai liovėsi, bet žydų naikinimas tęsėsi, o Lukiškių kalėjimas ir toliau išliko tarpine stotele geto kaliniams prieš Panerius. Apie tai monografijoje „Ghetto in Flames“ mini istorikas Yitzhak Arad⁴⁷, savo dienoraščiuose rašo Herman Kruk⁴⁸ ir Kazimierz Sakowicz⁴⁹, o taip pat vienas iš Sonderkommando 1005 A narių Abraomas Bliazeris, kuris 1941 m. rudenį buvo suimtas gete, nuvarytas į Lukiškių kalėjimą, o iš ten sunkvežimiu atvežtas į Panerius, iš kurių jam pavyko tą kart ištrūkti gyvam⁵⁰, Panerių gyventoja Sofija Kovalskaja⁵¹. Beje, reikia paminėti, kad yra duomenų, kad žydai į Panerių masinių žudynių vietą būdavo varomi kolonomis pėsčiomis. Šį faktą 1941-1943 m. savo užrašuose ypač dažnai fiksavo lenkas žurnalistas Kazimierz Sakowicz⁵², ir 1977 m. liudijime teisme Olštynė minėjo Panerių gyventojas Viktoras Ivanovskis⁵³ ir Sofija

---

⁴⁵ Baltaraiščiai – [Lietuvių aktyvistų fronto](#) vadovaujamo 1941 m. birželio 23 d. sukilimo, kurio tikslas – atkurti Lietuvos nepriklausomybę, dalyviai, ant rankos, kaip skiriamąjį ženklą, dėvėję baltą raištį.

⁴⁶ Grigorijus Šuras, *Vilniaus geto kronika 1941 – 1944*, Vilnius: Era, 1997, p. 35.

⁴⁷ Yitzhak Arad, *Ghetto in Flames*, New York: Holocaust Library, 1982, pp. 66-74, 103, 109, 114-117, 122, 134...

⁴⁸ Herman Kruk, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalė dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939-1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004, p. 49, 88, 89, 92, 105, 111, 121, 225-226, 338...

⁴⁹ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941 – 1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 39, 54, 55, 60, 68, 70-71, 76, 79, 82, 126, 147, 161, 162.

⁵⁰ Liudininko Abraomo Bliazerio parodymai. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. L. 5

⁵¹ Liudininkės Sofijos Kovalskajos parodymai. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 153.

⁵² Kazimierz Sakowicz *Panerių dienoraštis, 1941-1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 34, 28, 44, 48, 52, 54.

⁵³ Протокол судебного заседания воеводского суда в Олштыне. Показания свидетеля Виктора Ивановского 1977 05 17. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 47746/3. T. 3. L. 208.

Kovalskaja⁵⁴. Vilniaus geto kalinys Grigorijus Šuras gete rašytame dienoraštyje mini, kad „[...] lietuvių kareiviai [...] šūkaudami, daužydami šautuvų buožėmis, išsivarydavo kartais į kalėjimą, o kartais tiesiai į Panerius sušaudyti“⁵⁵. Traukiniu į Panerių masinių žudynių vietą aukos buvo atvežtos 1943 m. balandžio 4 d. (5000 likviduotų Vilniaus apygardos getų žydų)⁵⁶ ir 1944 m. kovo pabaigoje (87 romų tautybės žmonių ir 15 lenkų geležinkeliečių)⁵⁷.

Žudynės vykdavo pagal iš anksto numatytą planą: aukų sutelkimas žudynių vietoje, pasmerktųjų grupės sudarymas ir varymas prie žudynių duobės, sušaudymas. Pirmosios masinių žudynių akcijų aukos nebūdavo nurengiamos. Tai liudija Vermachto 96-osios pėstininkų divizijos kario Otto Schroff 1941 m. liepą Paneriuose žudynių metu darytos nuotraukos⁵⁸. 1943 m. balandžio mėnesio įrašė K. Sakowicz mini, kad „tie, kurie vilki prastais drabužiais, nenusirengia... [...] kiti mušami nusirengia, stovi 10 m atstumu nuo duobės“⁵⁹. Sonderkommando 1005 A nariai mini, kad Ypatingojo būrio nariai aukas Panerių teritorijoje nurengdavo prie vartų. Kartais sunkvežimiu atvežtiesiems buvo liepiama rūbus palikti mašinoje, o kartais rūbai būdavo liepiami palikti tiesiog prieš sušaudymą duobėje. Į žudynių duobes buvo varoma nedidelėmis grupėmis specialia tranšėja⁶⁰. K. Sakowicz apie žudynes savo dienoraštyje rašo: „Žydus suvarydavo į vieną vietą bazėje. Buvo liepiama atsigulti veidu į žemę. Tada atrinkdavo po keliolika ir vedė arčiau duobės. Čia mušė, tyčiojosi ir liepdavo nusirengti. Iš pradžių padarė trampliną virš duobės. Kai pasmerktasis ėjo tramplinu, į jį buvo šaudoma. Vėliau taikė antrą būdą – po keliolika suvarydavo į duobę ir sušaudydavo. Trečiasis būdas – suvarydavo į duobę ir mėte granatas. Ketvirtasis – šaudoma grioviuose. Apsirengę žydai buvo suvaromi prie griovių; ten privalėjo nusirengti, o vėliau į juos šaudė iš kulkosvaidžio“⁶¹. G. Šuras savo dienoraštyje aprašydamas 1943 m. balandžio 4 d.

⁵⁴ Liudininkės Sofijos Kovalskajos parodymai. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 153.

⁵⁵ Grigorijus Šuras, *Vilniaus geto kronika 1941 – 1944*, Vilnius: Era, 1997, p. 39.

⁵⁶ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941 – 1944 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 87; Протокол судебного заседания воеводского суда в Олштыне. Показания свидетеля Виктора Ивановского 1977 05 17. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 47746/3. T. 3. L. 206; Liudininkės Sofijos Kovalskajos parodymai. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 153.

⁵⁷ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 35; Petrauskas J. Paneriuose. *Tiesa*, 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101), p. 3.

⁵⁸ Yad Vashem Archives. 2725/23, 4613/915, 75FO4.

⁵⁹ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941-1944 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 90.

⁶⁰ Liudininkės Abraomo Bliazerio parodymai. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. L. 5

⁶¹ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941 – 1944 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 76.

akcija, mini, kad „itūžę girti lietuviai kareiviai, maždaug šimtas, vadovaujami dešimties vokiečių, gestapo agentų, šaudė iš šautuvų, revolverių ir kulkosvaidžių, ten pat, į mirties duobę, mėtė rankines granatas [...] šaudomi kulkomis „dum dum“, sproginėdamos jos draskė jų kūnus“⁶². 1944 m. rugpjūčio 26 d. Ypatingosios komisijos išvadose yra teigiama, kad Paneriuose buvo šaudoma ir iš 9 mm ir 7,65 mm kalibro automatų ir vokiškų pistoletų⁶³. K. Sakowicz rašo, kad aukos buvo nušautos iš nedidelio atstumo, revolveriu į pakaušį⁶⁴. Anot Viktoro Ivanovskio, kartais pridėjus galvą prie žemės miške buvo girdėti, žydų aimanos ir verksmas. Pasitaikydavo, kad žydams tekdavo 10 valandų laukti, kol jie bus nuvaryti į duobę ir sušaudyti. Pasitaikydavo bandymų pabėgti, bet dažniausiai varomi į duobes žydai nesipriešino, nes buvo psichologiškai palaužti⁶⁵. Būdavo, kad žudynės trukdavo iki pat vakaro. K. Sakowicz savo dienoraštyje, kaip tik mini faktą, kad 1943 m. spalio 6 d. „egzekucija vyko dar šviečiant mėnuliui, t. y. dar 7 val. vakaro. [...] Išlaipindavo prie duobės, liepdavo nusirengti, nuogus įvarydavo į duobę ir iš viršaus šaudydavo“⁶⁶.

Paneriuose suimtuosius šaudė vokiečių saugumo policijos ir SD Ypatingojo būrio (*Sonderkommando*) nariai. „Pirmą kartą dokumentuose Vilniaus ypatingasis būrys paminėtas 1941 m. liepos 15 d. Dokumentuose kalbama apie šovinių išdavimą Ypatingojo būrio reikalams. Pagal Ypatingojo būrio narių parodymus sovietų saugumui, lietuvių rezervo policijos būrys buvo įsteigtas pirmosios karo dienomis. Tuomet būryje buvo apie 100 žmonių, vilkėjusių civiliais drabužiais. [...] Būrio nariai buvo naudojami sargyboms ir žydams suvaryti iš butų į getą“⁶⁷. Pirmaisiais būrio organizatoriais buvo jaunesnieji leitenantai Petras Jakubka ir Mečys Butkus. Nuo 1941 m. liepos 23 d. būriui vadovavo karininkas Juozas Šidlauskas⁶⁸. Būrys buvo ginkluotas rusiškais šautuvais ir dėvėjo baltus raiščius ant rankų. Nuo 1941 m. lapkričio būriui paskirtas vadovauti leitenantas Balys Norvaiša, o jo pavaduotoju tapo Balys Lukošius. Nuo 1942 m. būrio narių skaičius buvo sumažintas iki 40- 50. „Daugumą būrio narių sudarė lietuviai, tik keletas buvo rusų ir lenkų tautybės. Ypatingasis būrys buvo pavaldus tik vokiečių saugumo policijai ir vykdė

---

⁶² Grigorijus Šuras, *Vilniaus geto kronika 1941 – 1944*, Vilnius: Era, 1997, p. 108.

⁶³ Ypatingosios komisijos aktas. 1944 08 26. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. L. 21.

⁶⁴ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941 – 1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 90-96.

⁶⁵ Протокол судебного заседания воеводского суда в Олштыне. Показания свидетеля Виктора Ивановского 1977 05 17. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 47746/3. T. 3. L. 208.

⁶⁶ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941 – 1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 163.

⁶⁷ Arūnas Bubnys, *Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941-1944)*. In: *Atminties dienos*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 183.

⁶⁸ Darbo planas ypatingo būrio prie vokiečių SD nusikalstamai veiklai nustatyti. LYA, F. K-1. Ap. 46. B. 4914. L. 2.

jos pareigūnų nurodymus⁶⁹. Būrio nariai nešiojo SD uniformą ir turėjo tarnybinius SD pažymėjimus. 1943 m. pab. būriui vadovavo viršila Jonas Tumas. Už tarnybą Ypatingajame būryje buvo mokamas keliasdešimties markių atlyginimas, taip pat išduodami maisto produktai⁷⁰. Ilgiausiai Ypatingajam būriui nurodymus duodavo, o ir pats dalyvaudavo žudynėse Paneriuose SS untersturmführeris Martinas Weissas⁷¹. „Ypatingasis būrys buvo sukurtas specialiai žmonėms žudyti ir šį „darbą“ dirbo per visą savo egzistavimo laiką. Daugiausia žmonių šis būrys sušaudė 1941 metais. Tuomet vos ne kasdien jo nariai vykdavo tam į Panerius. [...] Šaudyti važiuodavo 20-30 Ypatingojo būrio vyrų. Vieni šaudė, kiti ėjo sargybą arba vesdavo žmones prie duobių“⁷². Pirmųjų masinių žudynių metu dažniausiai buvo šaudomi žydai vyrai. Vien per liepos mėnesio 17 dienų buvo sušaudyta apie 5000⁷³, per 10 šaudymo dienų rugpjūtį – apie 2000⁷⁴, per rugsėjį – apie 8301⁷⁵ žmogus, per spalį – 10810⁷⁶ žmonių, per lapkritį – 1578⁷⁷ žmonės. Iki 1941 m. pabaigos Paneriuose, pagal SS Standartenführerio Karlo Jägerio raportą buvo sušaudyta mažiausiai 20 000 žydų, taip pat lenkų, lietuvių, rusų, komunistų, sovietinių aktyvistų ir karo belaisvių⁷⁸.

Didelių grupių varyme į Panerius ir šaudyme Ypatingajam būriui „talkininkaudavo vokiečių ir lietuvių policijos batalionų kariai. [...] Pasitaikydavo atvejų, kai šaudymus fotografuodavo vokiečiai“⁷⁹.

---

⁶⁹ Arūnas Bubnys, Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos. In: K. Sakowicz. *Panerių dienoraštis 1941 – 1943*. Vilnius: Genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 9.

⁷⁰ Ibid, p. 8.

⁷¹ Arūnas Bubnys, Mirties konvejeris Paneriuose: budeliai ir aukos. In: K. Sakowicz. *Panerių dienoraštis 1941 – 1943*. Vilnius: Genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 9.

⁷² Arūnas Bubnys, Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941-1944). In: *Atminties dienos*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 184.

⁷³ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941-1943 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 35.

⁷⁴ Ibid, p. 38.

⁷⁵ 1941 m. gruodžio 1 d. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado SS štandarteführerio Karlo Jegerio ataskaita apie 3/A operatyvinio būrio veiklą Vyriausiajai Reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne. LCVA. F. 1742. Ap. 1. B. 2. P. 1-9.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Arūnas Bubnys, Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941-1944). In: *Atminties dienos*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 185-186; Bundesarchiv. BA, 162/2503; Yad Vashem Archives. 2725/23, 4613/915, 75FO4.

Nuo 1942 m. žydai iš Vilniaus geto, sovietų ir lenkų pagrindžio nariai Paneriuose buvo naikinami nedidelėmis grupėmis⁸⁰. „1943 m. rudenį buvo sušaudyta apie 20 nedidelių žmonių grupių. Į egzekucijas paprastai vykdavo septyni aštuoni Ypatingojo būrio nariai ir keli vokiečiai (Weissas, Fiedleris, Krabas). [...] 1943 m. gruodžio mėn. egzekucijų vietą Paneriuose ėmė saugoti kažkos SS dalinys“⁸¹. Pirmą kartą, aukos į Panerių masinių žudynių vietą buvo atvežtos traukiniu 1943 m. balandį. Tai buvo 5 000 žydų iš likviduotų Vilniaus apskrities getų. Dalis jų buvo nuvaryti į žudynių vietą ir sušaudyti. Kita dalis atvežta į Panerių geležinkelio stotį, iš kur pėsčiomis turėjo būti nuvaryti į žudynių vietą ir sušaudyti, bandė bėgti iš vagonų ir dauguma buvo nušauta geležinkelio stoties teritorijoje⁸², likusieji sušaudyti žudynių vietoje. Sušaudytųjų bėgant kūnus iš stoties teritorijos rinko ir į žudynių vietą nešė iš Vilniaus geto atvartų 30 geto kalinių grupė⁸³.

Nuo 1943 m. rugsėjo 23 d. likvidavus Vilniaus getą Paneriuose buvo sušaudyta keli šimtai senelių ir ligonių. Nuo 1943 m. rugsėjo pab. iki lapkričio pr. Paneriuose galėjo būti sušaudyta apie 1000 buvusių Vilniaus geto kalinių, bandančių pabėgti iš Vilniaus geto teritorijos. 1944 m. balandžio pradžioje, geležinkelio atšakos vedusios į Panerių bazę aklikelyje buvo sušaudyta apie 50 (kitais duomenimis 1944 m. kovo pabaigoje – 84 kartu su 15 lenkų geležinkelių, kurie buvo sušaudyti duobėje nr. 8⁸⁴) romų tautybės žmonių, atvežtų traukiniu. Greičiausiai pasmerktieji bandė bėgti, nes, kaip prisimena J. Farberis, vyrų, moterų ir vaikų kūnai buvo pasklidę po visą geležinkelio atšakos teritoriją. Kai kurie dar buvo gyvi. Sonderkommando 1005 nariams buvo liepta surinkti kūnus ir iš karto krauti į dar degantį laužą⁸⁵. Dar apie 2000 žydų, likviduotų „Kailio“ ir „HKP“ darbo stovyklų kalinių, buvo sušaudyta 1944 m. liepos 2–3 d.⁸⁶

---

⁸⁰ Nuo 1942 m. gegužės iki 1944 m. buvo sušaudyta ne mažiau nei 1630 lenkų. 2013 m. lapkričio 14 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų atsakymas Nr. 20R-30 į 2013 m. lapkričio 6 d. Lietuvos Respublikos Kultūros ministerijos raštą Nr. S2-2720 „Dėl Paneriuose (1941-1944) nužudytų žmonių skaičiaus“.

⁸¹ Arūnas Bubnys, Vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje (1941-1944). In: *Atminties dienos*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 186.

⁸² Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA, F. K-1. Ар. 58. В. 20037/3. Т. 3. Л. 211.

⁸³ Hermanas Krukas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939-1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004, p. 519, 521.

⁸⁴ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 35; Petrauskas J. Paneriuose. *Tiesa*, 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101), p. 3.

⁸⁵ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 26. [Interaktyvus]. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 17.

⁸⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): dokumentų rinkinys*. I d., Vilnius: Mintis, 1965, p. 197.

Sonderaktion 1005 A Paneriuose

1943 m. rudenį naciai ėmė ruošti masinių žudynių vietas Panerių įkalčių naikinimui. Vilniaus gestapo sekretoriaus Faulhaberio vadovaujami sargybiniai iki 1943 m. gruodžio pab. į bazę atvežė 80 Vilniaus geto kalinių ir sovietinių karo belaisvių, kalintų Rusų gatvėje. Speciali 80 kalinių brigada, saugoma 68 SS būrio narių⁸⁷, pavadinta Sonderkommando 1005 A, turėjo ekshumuoti lavonus ir juos deginti. Surakinti metaliniais kojų apkaustais belaisviai atkasinėjo lavonus, klojo juos į specialiai paruoštus piramidės formos 4,5–5 metrų aukščio ir 7 m ilgio ir pločio laužus, degusius nuo 3 iki 7 parų⁸⁸. Nuo 1943 m. gruodžio mėn. iki 1944 m. balandžio 15 d. 10-19 laužų buvo sudeginta nuo 56 000⁸⁹ iki 68 000 lavonų⁹⁰ iškastų iš 8 duobių⁹¹.

1944 m. balandžio 15-osios naktį 12 lavonų degintojų per 2,5 mėn. išsikasuk apie 32 m ilgio požeminį tunelį⁹², pavyko pabėgti iš Panerių. K. Potaninas mini, kad 25–29 pavyko pabėgti per tunelį, tačiau tik 11 išgyveno ir pasiekė sovietinių partizanų būrius Rūdninkų girioje⁹³. Vietoj pabėgusių degintojų į Panerius buvo atvežta kita, apie 150 Vilniaus žydų grupė, kuri tęsė lavonų deginimo darbus beveik iki pat vokiečių okupacijos pabaigos. Lavonų deginimo procesą prižiūrėjo grupė vokiečių SD pareigūnų ir policininkų (apie 8–11 asmenų). Pasibaigus darbams, visi lavonų degintojai buvo sušaudyti⁹⁴.

Lietuvos SSRS Ypatingoji valstybinė komisija vokiečių fašistinių grobikų bei jų bendrininkų nusikaltimas nustatyti ir ištirti, besiremdama teismo medicinos ekspertų, dirbusių Panerių masinių žudynių vietoje 1944 m. rugpjūčio 15-23 dienomis išvadamis, liudininkų apklausos protokolais ir prokuratūros dokumentais, nustatė, kad Panerių miške II pasaulinio karo

---

⁸⁷ Заявление Мотеля Зайделя в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии [1944]. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 42.

⁸⁸ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 11.

⁸⁹ Протокол допроса Матвея Заиделиса. 1944 08 05. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 45-45 об.

⁹⁰ Показания Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63об.; Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 11; Заявление Мотеля Зайделя в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии [1944]. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 42.

⁹¹ Заявление Мотеля Зайделя в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии [1944]. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 42.

⁹² Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 29. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 18.

⁹³ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 12об.

⁹⁴ Arūnas Bubnys, *Vilniaus Ypatingasis būrys ir masinės žudynės Paneriuose (1941-1943)* [Interaktyvus]. Voruta, 2012 09 14. [Žiūrėta 2016 07 04]. Prieiga per internetą: <http://www.voruta.lt/vilniaus-ypatingasis-burys-ir-masines-zydu-zudynes-paneriuose-1941%E2%80%931943-m/>

metais buvo masiškai naikinami vietiniai gyventojai. Ekspertų darbo metu buvo duobėse ir kanaluose rasti sušaudytų žmonių lavonai, rūbų liekanos ar jų likučiai, įvairūs daiktai, dokumentai, o taip pat kaulai ir sudengtų kūnų pelenai⁹⁵.

Panerių masinių žudynių vieta

Kaip jau buvo minėta, Panerių miške buvo statoma skysto aviacinio degalų saugojimo bazė⁹⁶. Naciai nebaigtą statyti Panerių bazės teritoriją išnaudojo žmonių žudynėms. Žudynėms parinkta vieta atitiko visus masinio naikinimo reikalavimus: pasmerktuosius buvo galima atvaryti iš netoli esančio Vilniaus, atvežti iš įvairių vietovių sunkvežimiais arba geležinkeliu; miškas užstodavo vietą nuo nepageidaujamų žvilgsnių ir prislopindavo šūvių garsą. Pavadinimas „bazė“ tiko žudynių vietai ir buvo iš pradžių tikslingai vartojamas žudikų, kad kiti galvotų, jog Paneriai – tai darbo stovykla ar trečiasis getas⁹⁷. Vienas iš Soderkommando 1005 A narių, Julijus Farberis prisimena, kad kartu su juo įkalintas Vilniaus geto kalinys Avrahamas Bliazeris, 2 kartus išsigelbėjęs iš Panerių, pasakojo, kad Panerių žudynių vietoje „1941 m. nebuvo jokios spygliuotos vielos“⁹⁸. Spėjama, kad dviguba⁹⁹ 1,8–2 m aukščio¹⁰⁰ spygliuotos vielos tvora¹⁰¹ atsirado intensyvėjant žudynėms. Liudininkai minėjo, kad visa bazės teritorija aplinkui galima buvo užminuota¹⁰². Patekti į bazę buvo galima per ne mažiau nei dvejus vartus¹⁰³. Manoma, kad iš pradžių, Panerių bazės teritorija nebuvo nuolat saugoma, o tik žudynių metu. Tokią nuomonę galima susidaryti skaitant 1941 m. spalio 15 d. papasakotą Vilniaus mokytojos Cak išsigelbėjimo iš Panerių masinių žudynių vietos istoriją, paminėtą lenkų žurnalisto ir bibliografo Hermano Kruko dienoraštyje, rašytame Vilniaus gete: „Mes kartu nušliaužėme iki

---

⁹⁵ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93-95.

⁹⁶ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 20037/3. T. 3. L. 211.

⁹⁷ Аврахам Суцкевер, *Из Вильнюсского гетто*. Москва, Екатеринбург: Центр и Фонд «Холокост», издательство «МИК», 2008, с. 71.

⁹⁸ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 21. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 18.

⁹⁹ Показания Сигизмунда Повловского. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 4.

¹⁰⁰ Hermanas Krukas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939-1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004, p. 339.

¹⁰¹ A barbed wire fence in the grove surrounding the Ponary mass extermination site near Vilnius (Vilna). Ghetto Fighters House Archive (GFHA). Catalog No. 5902.

¹⁰² Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 20037/3. T. 3. L. 211.

¹⁰³ Wiktor Iwanowski, *Wilno, Ojczyzno moja... Wspomnienia*, Szczecin, 1994, str. 363.

spygliuopty vielų tvoros, o iš ten – prie vartų. Ten taip pat nieko nebuvo. Vartai buvo apvynioti vielos gabalu, todėl juos buvo galima lengvai atidaryti¹⁰⁴. O jau 1941 m. gruodį – 1942 m. sausį, ten buvę pasakojo, „kad ta vieta apsupta sargybinių ir kiekvienas prisiartinęs nušaukiamas“¹⁰⁵. Ant vartų, nuo kelio pusės kabėjo užrašas vokiečių kalba, kad įėjimas į teritoriją yra draudžiamas ne tik civiliams, bet ir pareigūnams. Į besitartinančius prie tvoros, anot liudininkų, buvo įsakyta šauti. Teritoriją saugojo SS ir SD grupės, ir specialiosios policijos daliniai¹⁰⁶, užėmę 3 pastatus¹⁰⁷. Taip pat yra išlikusios ikonografinės medžiagos, rodančios, kad ant stulpų, laikusių spygliuotą vielą, juosusią bazės teritoriją, buvo iškabintos perspėjančios lentelės su vokišku užrašu „Minen. Lebens–Gefahr“¹⁰⁸. A. Bliazeris minėjo, kad sargyba buvo su šunimis¹⁰⁹. Anot J. Farberio, 1943 m. gruodžio pabaigoje Panerių bazės teritorijoje buvo trigubos spygliuotos vielos tvora, o teritoriją saugojo išorinė ir vidinė sargyba. Teritorijos viduje buvo keletas vartų. Už trečiųjų buvo vidinės sargybos barakas¹¹⁰ ir degintojų brigados kalinimo duobė¹¹¹. Kiekviena tvora nuo Sonderkommando 1005 A duobės buvo nutolusi apie 10–12 metrų viena nuo kitos. Nors patys SS sargybiniai kalbėjo, kad plotas tarp tvorų yra užminuotas¹¹² ir kad tvoros vielomis teka aukštos įtampos srovė, tai buvo tik gąsdinimai¹¹³. Sonderkommando 1005 A kalinimo duobė buvo apjuosta dviejų eilių spygliuotos vielos tvora¹¹⁴. Pagal Lietuvos SSRS Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių fašistinių grobikų bei jų bendrininkų nusikaltimas nustatyti ir ištirti ekspertų, vykdžiusių ekshumaciją Panerių masinių žudynių vietoje, planą yra matoma, kad į teritoriją vedė dvi

---

¹⁰⁴ Hermanas Krukas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939-1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004, p. 262.

¹⁰⁵ Ibid, p. 338.

¹⁰⁶ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA, f. К-1. Ар. 58. В. 20037/3. Т. 3. Л. 211. Показания Аврахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63-64.

¹⁰⁷ Протокол допроса свидетеля Юхневичева Мария. 1944 08 06. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 48.

¹⁰⁸ Yad Vashem Archives. 3380/412. F. К-1. Ар. 46. В. 4911. Т. 8. В. P3-A11.

¹⁰⁹ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 22. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 18; A barbed wire fence in the grove surrounding the Ponary mass extermination site near Vilnius (Vilna). GFHA. Catalog No. 5909.

¹¹⁰ A bunker at the Ponary mass extermination site, which housed the Jewish "sonderkommando" men. Ghetto Fighters House Archive (GFHA). Catalog No. 5916.

¹¹¹ A bunker at the Ponary mass extermination site, which housed the Jewish "sonderkommando" men. GFHA. Catalog No. 5913, 5914, 5915, 5916.

¹¹² Yad Vashem Archives. 3380/412.

¹¹³ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 10-11. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 18

¹¹⁴ Свидетельство Константина Потанина. 1944 08 27. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 30; Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus. VŽM 785-94.

geležinkelio atšakos¹¹⁵. Vieną geležinkelio atšaką mini J. Farberis¹¹⁶ ir K. Sakowicz¹¹⁷. Esanti dabartinės Agrastų g. vietoje, ji taip pat yra matoma ir 1945 m. Luftwaffe darytoje Panerių apylinkių aeronuotraukoje¹¹⁸. 2016 m. birželio mėn. vykdytų Žvalgomųjų archeologinių tyrimų Panerių žudynių vietos ir kapų (1792) teritorijoje Vilniaus mieste metu šioje vietoje anomalijų nebuvo rasta¹¹⁹. Apie kitą atšaką savo dienoraštyje 1943 m. balandžio 16 d. užsimena H. Krukas: “Čia žmonės kalba, kad į Panerius nutiesta nauja atšaka, kuri nueis giliai į mišką...”¹²⁰

Lietuvos SSRS Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių fašistinių grobikų bei jų bendrininkų nusikaltimas nustatyti ir iširti, dirbusios Panerių masinių žudynių vietoje 1944 m. rugpjūčio 15-23 dienomis ekspertų, tyrusių 10 objektų (7 duobes ir 3 kanalus) ir 10 deginimo aikštelių išvadomis, Panerių miške II pasaulinio karo metais buvo masiškai ir sistemingai naikinami žmonės. Didžiąją daugumą aukų sudarė civiliai gyventojai, nors buvo rasti ir kareivių kūnai. Aukų daugumą sudarė žydai, kiek mažiau buvo rusų, lenkų, romų, lietuvių. Beveik visos aukos žuvo nuo šautinių žaizdų ar sužeidimų. Pagal rastus dokumentus ir asmeninius daiktus drabužiuose galima buvo nustatyti, kad Paneriuose buvo sušaudyti įvairių profesijų asmenys: gydytojai, inžinieriai, studentai, vairuotojai, šaltkalviai, geležinkeliniai, siuvėjai, laikrodininkai ir kt. Kai kuriuos kūnus sugebėjo atpažinti giminės ar artimieji¹²¹.

Duobės

Duobė Nr. 1 (D1)

Tai viena iš didžiausių duobių Panerių masinių žudynių vietoje. Pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą, ji yra pažymėta pirmuoju numeriu¹²². Nors tiek archyvinių dokumentų, tiek ikonografinių duomenų apie minėtą duobę buvo, tačiau ją

¹¹⁵ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.; Archeologinių tyrimų, atliktų Paneriuose 2016 06? Išvados.

¹¹⁶ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 10-11. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 18.

¹¹⁷ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis, 1941-1944 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2012, p. 87.

¹¹⁸ Luftwaffe Airfields 1945. National Archives and Records Administration (NARA). 373-TVGX459-SK-exp521.

¹¹⁹ Panerių žudynių vietos ir kapų (1792) teritorijos Vilniaus m. sav., Vilniaus m., Agrastų g. žvalgomųjų archeologinių tyrimų ataskaita. Rengė I. Kaplūnaitė. 2016 m.

¹²⁰ Hermanas Krukas, *Paskutinės Lietuvos Jeruzalės dienos. Vilniaus geto ir stovyklų kronikos 1939-1944*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2004, p. 536.

¹²¹ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93-95.

¹²² План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

lokalizuoti pavyko tik 2016 m. sausį, Valstybiniam Vilniaus Gaono žydų muziejui užsاکius Lietuvos istorijos instituto atlikti neinvazinius geofizikinius žvalgymus¹²³. Archeologas dr. Rokas Vengalis elektromagnetiniu prietaisu – georadaru 3D metodu lokalizavo duobės vietą. Teismo medicinos ekspertų duomenis, duobė buvo apvali, 34–35 m ilgio, 5 ar daugiau m gylio, 4537 kubinių metrų¹²⁴ tūrio, žole neapaugusiais kraštais, su viduryje buvusia neaukšta salele, padengta žole. Aplink šią duobę buvo daug nupjautų medžių kelmų¹²⁵. Į šia duobę vedė ilgas kanalas¹²⁶. Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos teismo medicinos ekspertų 1944 m. rugpjūčio 23 d. pateiktose išvadose yra konstatuota, kad „nuėmus paviršinių smėlio sluoksnių sumaišytą su pelenais ir sudegintomis žmonių kaulų liekanomis, buvo išimti ir ištirti 486 lavonai“¹²⁷. Dalį aukų, pagal rastus asmeninius dokumentus¹²⁸ ir 52 asmeninius daiktus¹²⁹, buvo galima identifikuoti. Vietos, kurioje buvo perlaidoti ekshumuoti kūnai smėlis buvo sumaišytas su pelenais ir žmonių kaulų likučiais. Aplink duobę buvo atkasta keletą eilių nužudytų žmonių kūnų, kurie buvo palikti radimo vietoje. Daugelis iš aukų, kurių kūnai buvo tirti, turėjo šešiakampės žvaigždės formos geto ženklą¹³⁰. Ekspertai nustatė, kad ši duobė talpino 9000 žmonių, 20 m nuo minėtos duobės, kur vyko šaudymai, buvo paruošti 3 laužai, kuriuose sistemingai vyko lavonų (po 3500 kiekviename lauže) deginimas. Deginimas vyko nuo 1943 m. gruodžio iki 1944 m. sausio mėn.¹³¹

Vienas iš Sonderkommando 1005 narių, buvęs Vilniaus geto kalins Abrams Bliazeris Lietuvos SSR Ypatingajai komisijai pateiktame apklausos protokole mini, kad iš pirmos duobės buvo iškasta 18000 vyrų, moterų ir vaikų. Daugumos jų galvos buvo peršautos sprogstamomis kulkomis. Pirmosios duobės aukos buvo Mažojo Vilniaus geto likvidacijos aukos (sušaudytieji

---

¹²³ Panerių žudynių vietos ir kapų (1792), Vilniaus m., archeologinių žvalgymų 2015 m. pažymos: 2015 07 23 ir 2016 01 14.

¹²⁴ План лагерей в Панарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹²⁵ Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 16; Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus. VŽM 7852-92, 7854-3, 7854-4, 7854-32, 7854-35, 7854-183, 8227-10, 2433-4. Yad Vashem Archives. B2725/22, 4613/916

¹²⁶ Показания Аврахама Блязера. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 5.

¹²⁷ Заключение судебно-медицинской экспертной комиссии [1944]. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93.

¹²⁸ Pagal rastus asmeninius dokumentus, spėjama, kad šioje duobėje galėjo būti sušauta dalis likviduotų priverstinio darbo stovyklų „НКР“ ir „Kailis“ kalinių žydų.

¹²⁹ Вещественные доказательства обнаружены медицинскими экспертами при трупах извлеченных из ям лагеря Панары. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 95-96.

¹³⁰ Протокол исследования трупов жертв немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Трупы обнаружены в окрестностях города Вильнюса, в местности Панары. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 13-92.

¹³¹ Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100.

buvo su geltonomis žvaigždėmis ant krūtinės ir nugaros¹³²), taip pat buvo lenkų, kuriuos mes atskyrėme pagal katalikiškus kryžiuokius ant krūtinės. Taip pat čia buvo kunigai, kuriuos identifikavome pagal rūbus. Daugelio lenkų aukų rankos buvo surištos virve, diržu, spygliuota viela. Kai kurie kūnai buvo nuogi, kiti pusiau nuogi, dar kiti tik su kojineimis¹³³.

Otto Schroff, vienas iš Vermachto 96-osios pėstininkų divizijos karių, 1941 m. liepą ne tik matė 400 žydų žudynes pirmojoje duobėje, bet ir nufotografavo aukas prieš sušaudymą. Jis minėjo, kad vyrų akys buvo užrištos jų pačių marškiniais ir jie nieko nematė. Į duobę žudynėms jie buvo atvaryti per tranšėją, einančią aplink duobę¹³⁴.

Duobė nr. 2 (D2)

Po 1944 m. rugijūčio mėnesį atliktų Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos tyrimų Panerių masinių žudynių vietoje, duobė (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹³⁵), iš kurios, pasak A. Bliazerio, buvo apie 9 m ilgio, 4 m pločio ir 3 m gylio buvo 1943 – 1944 m. buvo iškasta 800 vyrų ir moterų (tai žydų, suimtų gatvėse dar prieš Vilniaus geto įkūrimą) lavonai¹³⁶, buvo užkasta ir sovietmečio laikotarpiu nepažymėta. Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos Teismo medicinos ekspertų duomenis, 1944 m. rugpjūtį, atkasus apvalią 2000 (kitais duomenimis 1537¹³⁷) kubinių metrų duobę, lavonų nebuvo rasta, tačiau žemė skleidė lavonų kvapą ir smėlyje buvo sudegintų žmonių kaulų likučiai¹³⁸. Nors istorinių dokumentų, ikonografinės medžiagos¹³⁹ ir liudijimų apie minėtą duobę buvo, ją pavyko lokalizuoti tik 2016 m. sausio mėn. Lietuvos istorijos instituto atliktų neinvazinių geofizikinių žvalgymų metu, naudojant elektromagnetinį 3D georadarą¹⁴⁰.

¹³² Показания Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63об.

¹³³ Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Понары [1944]. LYA. F. K-1. Ap. 58. B. 20037/3. T. 3. L. 215.

¹³⁴ Bundesarchiv. BA, 162/2503; Yad Vashem Archives. 2725/23, 4613/915, 75FO4.

¹³⁵ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹³⁶ Показания Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63об.

¹³⁷ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹³⁸ Акт судебного – медицинской экспертизы. Заключение. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 12; Протокол исследования трупов жертв немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. Трупы обнаружены в окрестностях города Вильнюса, в местности Понары. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 13-92.

¹³⁹ LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. P44-A11, P43-A11, P41-A11.

¹⁴⁰ Panerių žudynių vietos ir kapų (1792), Vilniaus m., archeologinių žvalgymų 2015 m. pažymos: 2015 07 23 ir 2016 01 14.

Duobė nr. 3 (D3)

4535 kubinių metrų¹⁴¹ tūrio duobėje (išmatavimai beveik kaip ir pirmosios¹⁴²), pažymėtoje trečiuoju numeriu (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁴³) 1941 – 1942 m. laikotariu buvo sušaudyta iki 12000 žydų. Šalia duobės buvo įrengtos dvi aikštelės, kuriose 3 lauzuose 1944 m. buvo deginami aukų kūnai¹⁴⁴. Nuo duobės sklido aitrus lavonų kvapas, o iškastas iš duobės smėlis buvo sumaišytas su sudedintų kūnų pelenais, kuriuose buvo matomi kaulų likučiai. Šalia duobės buvo rasti 27 nesudeginti lavonai, žolėje mėtėsi daug dantų protezų¹⁴⁵. Konstantinas Potaninas mini, kad kai jis 1944 m. sausio 29 d. buvo įkalintas Paneriuose, dvi duobės jau buvo iškastos ir jose esantys lavonai jau buvo sudeginti. Trečioji duobė jau buvo atkasta ir pusė kūnų jau taip pat buvo sudeginta. Duobėje buvo likę apie 5000 daugiausia žydų moterų ir vaikų lavonų, apie 500 – 600 sovietinių karo belaisvių, užrištomis akimis ir rankomis už nugarų, sušaudytų 1943 m.¹⁴⁶

Duobė/tranšėja nr. 4 (DT4)

Iš 1440 kubinių metrų tūrio (pagal Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos teismo medicinos ekspertų išvadas, tranšėjos išmatavimai buvo 2x100 m¹⁴⁷) ketvirtosios duobės/tranšėjos¹⁴⁸ (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁴⁹), pasak A. Bliazerio buvo iškasta 8000 jaunų vyrų kūnų. Daugelio akys buvo užrištos rankšluosčiais arba marškiniais. Čia taip pat buvo sušaudyti lenkai¹⁵⁰. K. Potaninas mini, kad iš šios duobės buvo iškasta ir sudeginta apie 3500 žydų vyrų, užrištomis akimis ir surištomis rankomis. Spėjama, kad tai buvo suimti butuose žmonės, kuriems buvo liepta pasiimti rankšluosčius, kuriais paskui buvo surištos

---

¹⁴¹ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁴² Заключение судебного – медицинской экспертизы. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93.

¹⁴³ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁴⁴ Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. P46-A11, P45-A11.

¹⁴⁵ Акт судебного – медицинской экспертизы. Заключение. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 12.

¹⁴⁶ K. Potanino apklausos protokolas. 1944 08 25. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 159.

¹⁴⁷ Акт судебного – медицинской экспертизы. Заключение. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93.

¹⁴⁸ LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. T. 8. P42-A11.

¹⁴⁹ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁵⁰ Показания Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63об.; Акт о злодеяниях совершенных немецко – фашистскими захватчиками в местности Панары. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 7.

rankos ir muilą¹⁵¹. Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos teismo medicinos ekspertų išvadose yra teigiama, kad šioje duobėje buvo neįgaliųjų lavonai. Šalia duobės buvo paruošta viena aikštelė, kurioje buvo 3 laužai. Ten sudeginta 11500 kūnų¹⁵². Pagal Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos teismo medicinos ekspertų išvadas, 0,5 m metrų gilyje buvo rasti kūnai. Iširti buvo du (su kariška uniforma)¹⁵³.

Duobė nr. 5 (D5)

Penktoje (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁵⁴) 25 – 30 m skersmens ir 6 m gylio duobėje buvo apie 25000 (kitais duomenimis 24 000¹⁵⁵) lavonų. Tai senelių namų, našlaičių vaikų namų, o taip pat geto ligoninės aukos. Ligoninės personalo aukos buvo pažintos pagal medicinos darbuotojų rūbus¹⁵⁶. Taip pat šioje duobėje buvo 7 – 8 (kitais duomenimis 15 – 20¹⁵⁷) karine uniforma dėvėję sovietiniai karo belaisviai¹⁵⁸. Duobė buvo užpildyta keliais sluoksniais sušaudytųjų: apatiniame – 1941 metų visiškai išrengtos aukos, pasitaikė atskiri karo belaisvių sluoksniai. Kiekviename sluoksnyje buvo apie 200 kūnų. Šioje duobėje buvo vaikų su sudaužytais galvomis. Buvo du kūdikiai, greičiausiai užkasti dar gyvi. Taip pat pasitaikė aukų su užrištomis akimis ir už nugaros surištomis rankomis¹⁵⁹. Lietuvos SSR Ypatingosios komisijos ekspertų išvadose yra paminėta, kad apie 8000 kubinių metrų talpos duobėje buvo rasti sudegintų kūnų pelenai ir kaulai buvo sumaišyti su smėliu¹⁶⁰. Lavonų ekshumacija ir deginimas vyko 1942 m.¹⁶¹

Duobė nr. 6 (D6)

---

¹⁵¹ K. Potanino apklausos protokolas. 1944 08 25. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 159.

¹⁵² Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100.

¹⁵³ Акт судебного – медицинской экспертизы. Заключение. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 93.

¹⁵⁴ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁵⁵ Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100; K. Potanino apklausos protokolas. 1944 08 25. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 159-160.

¹⁵⁶ Показание Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63об.

¹⁵⁷ K. Potanino apklausos protokolas. 1944 08 25. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 159-160.

¹⁵⁸ Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100.

¹⁵⁹ K. Potanino apklausos protokolas. 1944 08 25. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 159-160.

¹⁶⁰ Акт судебного – медицинской экспертизы. Заключение. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 13.

¹⁶¹ Чрезвычайная государственная комиссия при СНК ССР по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100.

Šeštoji duobė, (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁶²) taip pat, kaip ir duobės D1 ir D2, sovietmečiu nebuvo pažymėta nei Panerių muziejuje esančiame informaciniame žudynių vietos plane¹⁶³, nei jokiame kitame informacinio pobūdžio leidinyje. 512 kubinių metrų duobė¹⁶⁴ buvo lokalizuota kartu su duobėmis D1 ir D2 2016 m. sausio mėn. Lietuvos istorijos instituto atliktų neinvazinių geofizikinių žvalgymų metu, naudojant elektromagnetinį 3D georadarą¹⁶⁵. Duomenų apie šią duobę yra nedaug. K. Potaninas mini, kad duobės dugnas buvo cementuotas, viduje buvo susikaupę daug drėgmės. Turbūt todėl, atkasus 3500 kūnų (6 iš jų buvo vaikų¹⁶⁶), kurie jau buvo suirę, suskaičiuoti aukas buvo galima tik pagal kaukoles. Greičiausiai, kad visos aukos prieš sušaudant buvo išrengtos, nes tik vienas kūnas buvo rastas su rūbais ant kurių buvo ženklas „Pot“.¹⁶⁷ Prie duobės buvo rasti geležies lakštai, ant kurių buvo trupinami kaulai, ir dar keletas daiktų¹⁶⁸.

Duobė/griovys nr. 7 ir duobė nr. 8 (DG7, D8)

Duobė/tranšėja nr. 7 (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁶⁹) buvo 560 kubinių metrų, duobė nr. 8 (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁷⁰) – 628 kubinių metrų tūrio¹⁷¹. Sonderkommando 1005 nariai, duobę/griovį nr. 7 ir duobę nr. 8 tarpusavyje vadino Kauno duobe. K. Ponaninas mini, kad, Kauno griovys ir duobė buvo prie Gardino kelio. 1944 m. balandžio pradžioje duobės viršuje buvo rasti neužkasti ir dar nesuirę 37 lietuvių kūnai dėvėję vienodą karinę uniformą. Iš viso duobėje kartu su grioviu buvo rasta apie 8000 kūnų. Tos pačios duobės atskiroje vietoje buvo rasti 252 vaikų nuo 1 iki 5 metų amžiaus, lavonai. Visų jų kaukolės buvo sudaužytos. Taip pat čia buvo

---

¹⁶² План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁶³ Yad Vashem Archives. 987/2.

¹⁶⁴ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁶⁵ Panerių žudynių vietos ir kapų (1792), Vilniaus m., archeologinių žvalgymų 2015 m. pažymos: 2015 07 23 ir 2016 01 14.

¹⁶⁶ Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100.

¹⁶⁷ K. Potanino apklausos protokolai 1944 08 25. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 160.

¹⁶⁸ Чрезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 100.

¹⁶⁹ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Ibid.

raštos 7 jaunos, išrengtos ir išprievartautos moterys. Viena iš jų buvo įsikandusi sau į dešinę ranką. Greičiausiai todėl, kad ji buvo užkasta dar gyva. Viršutiniame duobės sluoksnyje buvo atkasta 2900 lavonų: suaugusieji su rūbais, vaikai – išrengti. Apatiniame duobės sluoksnyje buvo 4500 nuogų aukų. Šioje duobėje Icikas Dogimas, vienas iš Sonderkommando 1005 narių, rado savo žmoną ir vaikus, taip pat pažino dar keletą darbininkų. Joje taip pat buvo rasta Abos Kovnerio, vieno iš Vilniaus geto pagrindinės organizacijos lyderių, mama¹⁷². K. Potaninas, savo parodymuose Lietuvos SSR Ypatingajai komisijai yra sakęs, kad prieš jiems pabėgant per išsikastą tunelį, dar buvo nespėta sudeginti 1000 iškastų kūnų iš, taip vadinamosios Kauno duobės¹⁷³. 1944 m. dienraštyje „Tiesa“ apie ekshumaciją Paneriuose buvo rašoma, taip: „[...]Tais pačiais metais (1944) atvežė dešimtis čigonų ir dešimtis lietuvių kareivių juos sušaudė vadinamojoje „Kauno duobėj“. Iš tų karių deginimo brigada gavo 37 naujutėles žalias kepures tiek pat kelnių, mundurų ir milinių. „Kauno duobės“ viršutiniame sluoksnyje deginimo brigada atrado apie pustrečio šimto vaikų lavonų... – Kauno duobėj dar yra nesudegintų žmonių. Juos dar atkas¹⁷⁴.“

Tranšėja/griovys nr. 9 (TG9)

Tranšėja nr. 7 (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁷⁵) buvo 135 kubinių metrų tūrio ir 1,5 m gylis¹⁷⁶. K. Potaninas mini, kad šalia jų bunkerio¹⁷⁷ buvo griovys, kurio aištelėje¹⁷⁸ buvo nužudyta ne mažiau nei 3000 – 4000 žmonių. Prie minėto griovio išėjo pabėgimui iškastas tunelio išėjimas¹⁷⁹. Lietuvos SSRS Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių fašistinių grobikų bei jų bendrininkų nusikaltimams nustatyti ir ištirti teismo medicinos ekspertų komanda 1944 m. rugpjūčio 23 d. pateiktuose išvadose konstatavo, kad ilguose grioviuose, kaip ir visoje Panerių masinių žudynių vietos teritorijoje, vyravo smėlis sumaišytas su pelenais ir žmonių kaulų likučiais¹⁸⁰.

¹⁷² K. Potanino apklausos protokolas. 1944 08 25. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 160.

¹⁷³ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 35об.

¹⁷⁴ Petrauskas J. Paneriuose. *Tiesa*, 1944 rugpjūčio 23, Nr. 40 (101), p. 3.

¹⁷⁵ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Taip Sonderkommando 1005 nariai vadino gyvenamąją duobę nr. 10.

¹⁷⁸ Стаціакампю формос виета pažymėta nr. 9 План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁷⁹ Greičiausiai, jis turi galvoje, tranšėją nr. 9.

¹⁸⁰ Чрезвычайная государственная комиссия при СНК ССР по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 92.

Duobė Nr. 10 (D10)

Duobėje nr. 10 (pagal E. Zdrojevskio 1946 m. nubraižytą Panerių masinių žudynių vietos planą¹⁸¹), šaudymai nevyko. Joje, nuo 1943 m. lapkričio iki 1944 m. balandžio vidurio buvo įkalinta 80 lavonų degintojų brigados, pavadintos Sonderkomando 1005 A, narių¹⁸². K. Potaninas į Panerius atvežtas 1944 m. sausio 29 d., prisiminė, kad jų gyvenamoji duobė buvo grįsta akmenimis, 4 – 4,5 m gylio ir 15 – 22 m pločio¹⁸³. Pusė duobės buvo uždengta lentomis, apačioje – smėlis. Neuždengtame duobės šone buvo pastatytos 3 kopėčios, kurios kasdien būdavo ištraukiamos iš duobės. 2 kopėčios buvo skirtos kaliniams, vienos – naudojamos tik sargybinių. Duobės su stogu dalyje buvo įrengta nedidelė virtuvėlė ir sandėliukas. Kaliniams ant kojų buvo uždėtos grandinės ir buvo paaiškinta, kad nuo šiol jie yra speciali Sonderkomanda. Šalia duobės buvo sargybos barakas. Sargyba keisdavosi kas 2 valandas¹⁸⁴. Matvejus Zaidelis, kartu su kitais 45 kaliniais, buvo įkalintas Paneriuose 1943 m. gruodžio 12 d. Jis taip pat mini, kad visiems kaliniams ant kojų buvo uždėtos metalinės grandinės ir jie visi buvo priversti kirsti medžius miške ir ruošti laužus ekshumuotų sušaudytųjų kūnams deginti¹⁸⁵. J. Farberis įkalintas Paneriuose tą pačią dieną kartu su K. Potaninu, prisimena, kad po uždengta duobės dalimi dar buvo trijų aukštų gultai kalinių ir bendras stalas, prie kurio visi susirindavo valgyti. Virtuvėje buvo įrengta gyvenamoji vieta 4 įkalintoms žydėms moterims, kurios gamino maistą¹⁸⁶.

Lavonų iškasimo ir deginimo darbas buvo kasdieninis ir gerai organizuotas: 15 kalinių kirto medžius laužams, 10 – kastuvais atkasinėjo duobes, 6 – 8 gavęs specialius 1,5 m ilgio ir 25 mm storio užsmailintus kablius traukė lavonus iš duobių, 10 – neštuvais nešiojo ištrauktus kūnus, 2 – kraudavo kūnus į laužą, vienas prižiūrėjo ugnį¹⁸⁷, 6 – 8 kaliniai sijojo pelenus, 1 kalinys tikrindavo kūnus, išmušdavo auksinius dantis, numaudavo žiedus, išimdavo iš ausų auskarus. Ir tik po

---

¹⁸¹ План лагерей в Понарах, где немцы уничтожали мирное население. 1946 08 31. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4911. L. 14-8.

¹⁸² Grigorijus Šuras, Vilniaus geto kronika 1941 – 1944, Vilnius: Era, 1997, p. 160.

¹⁸³ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 12.

¹⁸⁴ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 10-12. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 20.

¹⁸⁵ Черезвычайная государственная комиссия по расследованию совершенных злодеяний немецко – фашистскими извергами в Панары. Докладная записка. LYA. F. K-1. Ap. 46. B. 4913. L. 110.

¹⁸⁶ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 11-13. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 20.

¹⁸⁷ Показания Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63.

patikrinimo kūnai ar jų dalys, kurias SS sargybiniai liepdavo vadinti figūromis, buvo nešami prie laužų¹⁸⁸. Laužai būdavo kraunami prieš tai paruoštuose deginimo vietose: iškertami medžiai ir paruošiama 7x7 m aikštelė, kurioje buvo iškasami trys apie 8 m ilgio ir apie 60x60 cm dydžio vertikalūs ir tokių pat išmatavimų horizontalūs grioviai. Ant jų buvo dedami aštuoni 20 – 25 cm diametro rąstai. Viduryje buvo pastatomas iš 4 lentų padarytas 4,5 – 5 m aukščio kaminas. Visa aikštelė buvo nuklojama nupjautų medžių viršūnėmis, šakomis. Tada T forma 50 cm atstumu viena nuo kitos buvo dedamos sausos malkos ir tik paskui būdavo dedami kūnai galva į išorę. Susidare tarpai buvo užpildomi vaikų kūneliais ar atskiromis kūnų dalimis, rūbų, avalynės likučiais. Apatiniame sluoksnyje vidutiniškai būdavo padedama apie 300 – 350 lavonų. Juos apipildavo mazutu arba panaudotais tepalais ir vėl dėdavo medžių viršūnes, šakas, paskui – sausas malkas, ant kurių vėl buvo dedami iškasti kūnai. Juos ant neštuvų atnešdavo taip vadinamieji nešikai. Tokiu būdu buvo sukraunama 15 – 17 eilių, kol likdavo kyšoti vos 50-75 cm kamino galiukas. Vidutiniškai laužas būdavo 4 – 4,5 m aukščio. Visas laužas ir kaminas iš viršaus dar būdavo apipilamas alyva ir benzinu ir, priklausomai nuo vėjo krypties ir stiprumo, degdavo nuo 3 iki 7 parų. Degimo metu grioviuose susidariusius pelenus kaliniai iškasdavo kastuvais, persijodavo per specialų sietą, rastus kaulus sutrupindavo, pildavo kartu su pelenais ant neštuvų ir berdavo atgal į tuščią duobę. Vienus neštuvus pelenų užpildavo 5 – 10 neštuvų smėlio¹⁸⁹. Remiantis išsigelbėjusių lavonų degintojų brigados narių parodymais ir prisiminimais, per penkis mėnesius (nuo 1943 m. gruodžio iki 1944 m. balandžio) Paneriuose galėjo būti paruošta nuo 19 iki 21 laužų, kuriuose galėjo būti sudeginta nuo 56 000 iki 68 000 lavonų¹⁹⁰.

Vos tik 1944 m. sausio pabaigoje į Panerius buvo atvežti sovietiniai karo belaisviai, iš karto sandėliuke buvo atskirta jo dalis (apie 70 cm pločio) ir ten buvo pradėtas kasti 2,2 m pabėgimo šulinys, kurio dėka buvo prasikasta po grįstos duobės šonine sienos pamatais. Tuomet imtas kasti horizontalus apie 65 cm pločio ir apie 55 cm aukščio tunelis, kurio viršus buvo sutvirtinamas lentelėmis/perdengimais, apsaugant nuo biraus smėlio griūties. Smėlio buvo

---

¹⁸⁸ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 12, 32-32 об., 34.

¹⁸⁹ Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 12, 32-32 об.

¹⁹⁰ Протокол допроса Матвея Заиделиса. 1944 08 05. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 45-45 об.; Показания Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63об.; Заявление Потанина Константина в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 11, 35 об.; Заявление Мотеля Зайделя в Государственную Черезвучайную комиссию ЦК партии [1944]. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 42.

išnešta apie 20 kubinių metrų¹⁹¹. Tunelyje vienas iš kalinių buvo net įvedęs elektros kabelį su lempute¹⁹². Pati pabėgimo per tunelį idėja priklausė A. Bliazeriui, kuris du kartus jau buvo išsigelbėjęs iš žudynių duobės Paneriuose, ir turėjo patirties įrengiant tokio pobūdžio vietas prieš karą¹⁹³. J. Farberis prisimena, kad tunelis buvo pradėtas kasti šalia bunkeryje įrengto maisto sandėliuko. Per 2, 5 mėnesio buvo iškastas 32 m ilgio¹⁹⁴, 70 cm pločio, 60 cm aukščio kanalas. Darbas vyko rankomis gulimoje padėtyje. A. Bliazeris iškasė pirmuosius 10 m, o jam susirgus, darbą pratęsė kiti. Kasimas vyko po darbo vakare nuo 17 iki 20 val. ir prieš išeinant į darbą ryte tarp 3 ir 5 val. Iškastas smėlis buvo pilamas bunkekryje ant grindų, po lovomis. Kasimo darbai užtruko 76 dienas ir 1944 m. balandžio 15-osios šeštadienio naktį apie 22-23 val. apie 20 kalinių sugebėjo pabėgti, tačiau tik 11 pasiekė sovietinių partizanų būrius miške¹⁹⁵.

Kaip ir buvo minėta, vietoj pabėgusių buvo atvežta kita Vilniaus geto žydų grupė (apie 150 žmonių), atkasinėjusi ir deginusi nužudytųjų kūnus iki 1944 m. liepos pradžios¹⁹⁶.

Nacistinio režimo aukų atminimo įamžinimas (nuo 1944 m. iki šių dienų)

Po Antrojo pasaulinio karo Europoje nacistinio režimo vykdytų masinių žudynių vietose buvo pastatyta tūkstančiai atminimo ženklų¹⁹⁷. Tai valstybių ir asmenine iniciatyva įrengtos atminimo lentos, paminklai bei memorialai, atspindintys tiek represijų ypatumus konkrečioje

---

¹⁹¹ Заявление Потанина Константина в Государственную Чрезвычайную комиссию ЦК партии. 1944 08 13. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 13.

¹⁹² Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 23. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 25.

¹⁹³ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 21-22. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 19.

¹⁹⁴ Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 25. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 25.

¹⁹⁵ Показания Абрахама Блязера. 1944 08 15. ГАРФ. Ф. 7021. Оп. 94. Д. 1. Л. 63об-64; Борис Розин, Юлий Фарбер. Яма. *Независимый альманах «Лебедь»*. Но. 636. 2011 06 22, ст. 32. Prieiga per internetą <http://lebed.com/2011/art5860.htm>. Žiūrėta 2016 07 19.

¹⁹⁶ Arūnas Bubnys, *Vilniaus Ypatingasis būrys ir masinės žudynės Paneriuose (1941-1943)* [Interaktyvus]. Voruta, 2012 09 14. [Žiūrėta 2016 07 04]. Prieiga per internetą: <http://www.voruta.lt/vilniaus-ypatingasis-burys-ir-masines-zydu-zudynes-paneriuose-1941%E2%80%931943-m/>

¹⁹⁷ Martin Gilbert, *Niekada per amžius. Holokausto istorija*, Vilnius, 2001, p. 164-165.

šalyje, tiek įamžintojų požiūrį į jas, tiek valstybės institucijų vykdomą atminimo politiką. Ypač daug paminklų Vakaruose iškilo per pastaruosius tris dešimtmečius „atminties bumo“ metu¹⁹⁸.

Daugiausiai masinių žudynių vietų yra Baltijos šalyse, Baltarusijoje, Ukrainoje ir Lenkijoje – ten, kur prieš karą gyveno didžiausios žydų bendruomenės. Dalis šių vietų, ypač mažesnės, buvo užmirštos, kitos tapo atminimo vietomis. Bene žymiausia jų – Kijevo Babij Jaras, siaurukalnė, kurioje 1941 m. spalį per tris dienas nužudyta trisdešimt trys tūkstančiai žydų vaikų, moterų ir vyrų. Latvijoje – tai Rumbula. Baltarusijoje – Minskas. Lietuvoje – Kauno IX fortas ir Paneriai.

Nacistinio režimo aukų atminimo įamžinimas Paneriuose prasidėjo dar tebevykstant Antrajam pasauliniam karui. Pirmasis „Vilniaus visuomenės atstovų“¹⁹⁹ mitingas čia surengtas 1944 m. rugpjūčio 23 d. 1948 m. Vilniaus žydų bendruomenės pastangomis ir lėšomis netoli didžiausios duobės buvo pastatytas vienas pirmųjų Sovietų Sąjungoje paminklų nacistinio režimo nužudytiesiems žydams²⁰⁰. Šį paminklą galėtume laikyti Panerių memorialo užuomazga²⁰¹.

Nors paminklas žydams buvo pastatytas gavus LSSR valdžios pritarimą, stiprėjant antisemitinei kampanijai Maskvoje, 1948–1952 m. laikotarpiu, jis buvo pašalintas²⁰². Ant senojo cokolio (?) septintojo XX a. dešimtmečio pradžioje²⁰³ iškilo laikinas obeliskas su penkiakampe

---

¹⁹⁸ Prancūzų istorikas P. Nora (g. 1931) kaip pagrindinę susižavėjimo praeitimi priežastį yra nurodęs gyvosios atminties nykimo procesą XX a. itin sparčiai modernėjant Vakarų visuomenėms. Tarp kitų „atminties bumo“ priežasčių nurodomos pokolonijinės šalyse (tarp jų ir pokomunistinės) atrastas didžiulis anksčiau represuotos atminties masyvas, nepasitikėjimas oficialiomis istorijos versijomis, išaugęs po XX a. totalitarinių režimų manipuliavimo praeitimi, postmodernizmo ideologija, postuluojanči tiesos reliatyvumą ir kt. Daugiau apie „atminties bumą“ žr. interviu su Rasa Čepaitiene: „Atminties kultūra – neatsiejama nuo vertybių“. Prieiga internete: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-02-08-savaites-pokalbis-dr-r-cepaitiene-atminties-kultura-neatsiejama-nuo-vertybiu/57597>. Žiūrėta: 2015 m. rugsėjo 8 d.

¹⁹⁹ Žr. *Tiesa*, 1944 rugpjūčio 24, Nr. 41 (102) p. 3.

²⁰⁰ Yra duomenų, jog 1954 (1952?) m. Paneriuose buvo pastatytas kryžius, kurį sovietų valdžia nugriovė. Žr.: J. Adamska, „Ponary – przeszłość i pamięć“, *Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męcenstwa*, 2000, X–XI, nr. 4 (17). Kitas ankstyvas (data tikslintina) atminimo ženklas buvo pastatytas gydytojui Hilariui Feigui (1888–1944). Žr.: L. Ran, *Jerusalem of Lithuania: Illustrated and Documented*, Vol. 2., New York, 1974, p. 533.

²⁰¹ Kai kur (pvz., Jeruzalėje įsikūrusio *Ghetto Fighters House Museum* fotografijų archyvų Panerių fotografijų aprašuose) galima aptikti informacijos, kad pirmasis paminklas Paneriuose buvo pastatytas 1945 m., o nugriautas 1952 m. Teigdami, jog pirmasis Paneriuose iškilo 1948 m., remiamės 1948 m. kovo 12 d. Religinių kultūrų reikalų tarybos įgaliotinio Broniaus Pušinio raštu Lietuvos SSR MT pirmininko pavaduotojui Vladui Niunkai, kuriame kalbama apie Vilniaus žydų bendruomenės prašymą statyti Paneriuose paminklą. LCVA, f. R. 181, ap. 1, b. 26, l. 77.

²⁰² Panašu, kad jo netgi neleista iškilmingai atidengti. Žr.: R. Laukaitytė, „Žydų religinis gyvenimas Lietuvoje 1944–1956 m.“, in: *Lituanistica*, 2012, t. 58, Nr. 4 (90), p. 303.

²⁰³ Генрих Аграновский, Ирина Гузенберг, *Вильнюс: по следам Литовского Иерусалима: памятные места еврейской истории и культуры: путеводитель*, Вильнюс, 2011, p. 601.

žvaigžde ir standartiniu užrašu lietuvių ir rusų kalbomis: „Fašistinio teroro aukoms. 1941–1944“, nutylint faktą, jog absoliučią daugumą Panerių aukų sudarė žydai²⁰⁴.

Komunistinio režimo vykdyta atminimo politika, siekdama ideologiškai tinkamo praeities vaizdinio, viešojoje komunikacijoje visur vertė žydus „tarybiniais piliečiais“, „tarybiniais žmonėmis“, „taikiais civiliais gyventojais“, geriausiu atveju – „žydų tautybės tarybiniais piliečiais“, taip užmaskuodama rasinio antisemitizmo, kaip svarbiausios nacionalsocialistinio režimo ekspansijos „varos“, reikšmę²⁰⁵.

Pasakojimo apie fašistų nužudytus „tarybinius piliečius“ buvo laikomasi ir Paneriuose 1959–1960 m. įkurtame memorialiniame muziejuje, iš pradžių priklaususiame Vilniaus kraštotyros muziejui, o nuo 1965 m. Lietuvos TSR Revoliucijos muziejui, pagrindinei ideologinės propagandos sklaidos institucijai LSSR. Nedidelė Panerių memorialo ekspozicija buvo įkurta laikiname mediniame paviljone iki bus pastatytas naujas memorialinis muziejus.

Reikia pridurti, jog greta oficialiojo diskurso, pagal kurį fašistinio režimo represijų objektu „Didžiojo Tėvynės karo metu“ buvo *tarybiniai žmonės*, privačioje komunikacijoje, šiuo atveju Lietuvos žydų šeimose, funkcionavo ir kitokia šio laikotarpio versija, kuri reiškėsi ne tik pokalbiais šeimoje apie Holokaustą, bet ir neoficialiomis atminimo praktikomis, organizuotomis Paneriuose ir kitose MŽV²⁰⁶.

Įkūrus masinių žudynių vietoje muziejų, buvo sutvarkyta ir dalis informacinės memorialo infrastruktūros: prie įėjimo į teritoriją ir prie žudynių duobių pastatyti metaliniai informaciniai stendai, lietuvių ir rusų kalbomis nurodantys duobėje sušaudytų žmonių skaičių ir, kai kur, aukų pobūdį. Šeštajame-aštuntajame XX a. dešimtmėčiuose memoriale taip pat buvo vykdomi archeologiniai kasinėjimai²⁰⁷.

---

²⁰⁴ Vilniaus miesto Darbo žmonių deputatų tarybos Vykdomojo komiteto 1966 m. kovo 8 d. sprendime Nr. 78 „Dėl užduoties Panerių memorialiniam parkui projektuoti patvirtinimo“, pasirašyto Vilniaus vykdomojo komiteto sekretoriaus V. Rinkevičiaus, šis obeliskas įvardytas kaip „laikinas“. Dokumentas iš architekto Jaunučio Makariūno asmeninio archyvo.

²⁰⁵ Šio vaizdinio vienas iš esminių bruožų – visos „Tarybų Sąjungos liaudies“ kova su hitleriniu okupantu, o nacistinio režimo represijų objektas buvę „tarybiniai piliečiai“. Komunistų ideologai nebuvo suinteresuoti žydų (kaip ir kitų tautų) tautinės tapatybės stiprinimu, todėl stengėsi kiek įmanoma susilpninti, iškreipti ar retušuoti masinių žudynių, kurių atminimas ypač vienija tautines bendruomenes, reprezentaciją viešajame diskurse.

²⁰⁶ Ekaterina Makhotina, „Вильнюс. Места памяти европейской истории“, in: *Neprikosnovennyj Zapas*, 2013, Nr. 4, p. 285. Prieiga internete: <http://www.nlobooks.ru/node/3866>. Žiūrėta 2016 m. liepos 27 d.

²⁰⁷ *Panerių muziejus*, Vilnius, 1966, p. 20. Masinių žudynių vieta sovietmečiu kasinėta 1959, 1961, 1967, 1973, 1979 m. Šių archeologinių kasinėjimų ataskaitų rasti nepavyko.

Paminėtina, jog šeštajame XX a. dešimtmetyje buvo užlyginta didžiausia duobė žudynių teritorijoje²⁰⁸. Manytina, jog pagrindiniu motyvu užlyginti šią duobę buvo marodieravimas ieškant vertybių, kurių manyta ten buvus²⁰⁹. Šis faktas parodo, jog šiame dešimtmetyje masinių žudynių vieta Paneriuose iš esmės buvo palikta „likimo valiai“ ir rūpėjo tik Vilniaus žydų bendruomenei.

Septintajame XX a. dešimtmetyje Paneriuose įvyko tam tikrų pokyčių. Buvo paskelbtas Panerių memorialo architektūrinio sutvarkymo konkursas, kurį 1961 m. laimėjo vilnietis architektas Jaunutis Makariūnas. Nors statybas tikėtasi pradėti iškart, projektinę užduotį memorialinio parko ir muziejaus statybai Paneriuose Komunalinio ūkio projektavimo institutas laimėjusio projekto pagrindu parengė tik po septynerių metų – 1968 m.²¹⁰.

Projektavimo darbai apėmė 10 ha teritoriją, kurioje turėjo būti išspręstas memorialinio parko išplanavimas, takų įrengimas, žudynių vietų sutvarkymas, pastatytas muziejus. Taip pat turėjo būti sutvarkyti memorialo mažosios architektūros objektai, želdiniai, įrengtas apšvietimas. Masinio žudymo ir aukų laidojimo vietos turėjo būti tvarkomos panaudojant sovietmečiu dominavusios monumentalios architektūros ir dailės elementus²¹¹.

Dėl lėšų trūkumo kitų atminimo vietų – Kauno IX forto bei Antakalnio karių kapinių iškėlimo prioritetan bei komplikuoatų santykių su Izraeliu, ypač kalbant apie septintąjį XX a. dešimtmetį, J. Makariūno projektas buvo iš dalies realizuotas tik 1985 m. Projekto atgaivinimą paskatino ne tik 45-osios „tarybų valdžios atkūrimo Lietuvoje“ metinių proga, bet ir 1983 m. paviljone kilęs gaisras, sunaikinęs laikiną ekspoziciją²¹².

---

²⁰⁸ Tikslī jos vieta lokalizuota tik 2015 m., memoriale atliekant geofizikinius tyrimus.

²⁰⁹ 1954 m. spalio 26 d. vyr. inspektoriaus A. Suchockio pranešimas įgaliotiniui B. Pušiniui. *GARF*, f. R 6991, ap. 3, b. 501, l. 198.

²¹⁰ Po 1961 m. laimėto konkurso sekusi pertrauka aiškintina komplikuotais Maskvos ir Tel Avivo politiniais santykiais. „Jeigu Izraelis „už mus“ – projektuojam, statom. Jei ne – viskas atvirkščiai, darbai stoja“, – prisimena J. Makariūnas. Daugiau apie šio architekto projektus žr. straipsnį „Architektūros riteris – Jaunutis Makariūnas“, in: *Archiforma*, 2012, Nr. 1–2 (50), p. 79.

²¹¹ Vilniaus miesto statybos ir architektūros reikalų valdybos pastabos dėl Panerių memorialinio parko ir muziejaus projektinės užduoties. Priedėlis prie Vilniaus miesto vykdomojo komiteto 1968 m. gruodžio 13 d. sprendimo Nr. 580. Dokumentas iš J. Makariūno asmeninio archyvo.

²¹² 1983 m. memoriale buvo pastatytas laikinas muziejaus pastatas, funkcionuojantis iki šiol. 2009 m., minint 50-ies metų muziejaus įkūrimo sukaktį, dalis ekspozicijos atnaujinta.

Atminimo ženklai memoriale šiandien

Paminklai memoriale, o ir pats memorialas, kaip istorinės vietos, paminklų ir muziejaus visuma, atlieka keleriopą funkciją: įamžina nužudytųjų atminimą, stimuliuoja kolektyvinę atmintį ir telkia bendruomenę, kurdami „bendros“ praeities jausmą arba bent jau šio jausmo iliuziją, jie taip pat sudėlioja įvykius į tam tikrą kognityvinę seką²¹³. Kitais žodžiais, įprasmina vietą, sudarydami galimybę ją „perskaityti“.

Bene monumentaliausias objektas memoriale – pilko granito užrašas „Panerių memorialas“. Priešais jį – granitinis blokas, kurio užrašų kaita gerai iliustruoja atminimo politikos kaitą per pastaruosius tris dešimtmečius. J. Makariūnas šį elementą suprojektavo iš dviejų, tarsi viena nuo kitos atskilusių dalių, ant kurių užrašas lietuvių ir rusų kalbomis, informuojantis, jog Paneriuose sušaudyta „daugiau kaip 100 tūkstančių tarybinių žmonių“.

1990–1991 m. kompozicijos centre buvo įmontuota vertikali juodo marmuro stela, kurioje hebrajų, jidiš, lietuvių ir rusų kalbomis pažymima, kad „tarp nužudytųjų Panerių miške, 70 tūkstančių žydų; vyrų, moterų, vaikų“. 2004 m. ant abiejų bloko dalių buvo pritvirtintos tokio paties marmuro lentos, uždengusios užrašą, kuriame minimi „tarybiniai piliečiai“ – naujose lentose pažymima, jog Paneriuose nužudyta „šimtas tūkstančių žmonių“.

Žudynių duobėse arba prie jų, pagal J. Makariūno projektą, buvo pastatyti vienodi monumentalūs pilko granito blokai informuojantys, jog „Čia hitleriniai okupantai degino iš žudynių vietų išskastus lavonus“²¹⁴. Tuometinio Lietuvos SSR Revoliucijos muziejaus aprobuotų standartinių užrašų tikslas buvo ne istorinis tikslumas ir lankytojų informavimas²¹⁵, bet pasibaisėjimo jausmo sukėlimas, Panerių istorijoje akcentuojant nacių vykdytą *operaciją 1005*, t.y. lavonų deginimą.

1991 m. muziejaus pastatas buvo perduotas Valstybiniam Žydų muziejui²¹⁶. Tuo metu, vykstant atminimo demokratizavimo procesui, memoriale įvyko reikšmingos permainos – buvo pastatyta naujų atminimo ženklų, stovinčių iki šiol: tai paminklas nužudytiems lenkams, žydams, sovietų karo belaisviams, HKP ir „Kailio“ kaliniams žydams, gydytojui Hilariui Feigui, lietuviams, Enziui Jagomastui ir jo šeimai. Toliau trumpai aptarsime kiekvieną iš jų.

---

²¹³ James E. Young, *The Texture of Memory*, Yale, 1993, p. 6–7.

²¹⁴ Išimtimi laikytinas blogas įrengtas prie „degintojų duobės“ užrašas: „Šioje metrų gylio duobėje hitleriniai okupantai laikė kalinius ir vertė juos kasti iš žudynių vietos lavonus, deginti ir trupinti jų kaulus“.

²¹⁵ Bendras „čia“ lankytojui galėdavo sudaryti įspūdį, kad lavonai buvo deginami duobėse. Iš tikrųjų nužudytų žmonių palaikai buvo deginami iškelus juos iš duobių, prie kai kurių duobių įrengtose aikštelėse.

²¹⁶ Nuo 1997-ųjų – Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus.

1990 m. Helenos Pasierbskos (1921–2010)²¹⁷ iniciatyva, remiant Lietuvos lenkų sąjungai, Paneriuose buvo pastatytas medinis kryžius ir antkapis-altorius Paneriuose nužudytiems lenkams atminti, o pačioje vietoje suprojektuotas duobės pavidalą primenantis paminklas (arch. J. Makariūnas)²¹⁸, atidengtas 2000 m. spalį. Skaičiuojama, jog Paneriuose buvo nužudyta 1500–2000 lenkų – antinacistinio pagrindžio organizacijos narių, gaudynių gatvėse aukų, įkaitų ir kt.²¹⁹

2004 m. memoriale buvo pastatytas paminklas Lietuvos Vietinės rinktinės kariams (arch. Julius Masalskas, skulpt. Gintas Šuminas)²²⁰. 1944 m. vasarį, nacistinės Vokietijos SS ir policijos vado štabui leidus, gen. Povilui Plechavičius²²¹ ėmė formuoti karinį dalinį kovai su sovietų ir lenkų partizanais. Kilus lietuvių ir vokiečių konfliktui dėl rinktinės pavaldumo ir veikimo sričių, 1944 m. gegužės 17, 18 ir 21 d. naciai suėmė ir Paneriuose sušaudė 86 rinktinės karius²²².

1991–1993 m. veikiausiai Panerių seniūnijos iniciatyva netoli paminklo Vietinei rinktinei buvo pastatytas obeliskas su kryžiumi „Okupantų 1941 m. nužudytiems lietuviams“ (arch. Dovilė Eidukaitė)²²³. Iki šiol nėra aišku, kam tiksliai jis skirtas, kodėl minimi tik 1941 m. ir kokie okupantai turimi galvoje. Manytina, jog turėti omenyje lietuviai, nužudyti vokiečių operacijos „Barbarosa“ pradžioje visoje Lietuvos teritorijoje²²⁴.

Dešimtojo XX a. dešimtmečio viduryje greta duobių, kuriose, kaip manoma, buvo laikomi sovietų karo belaisviai, privačia iniciatyva atsirado jų atminimui skirtas paminklinis

---

²¹⁷ Vilniėtė Helena Pasierbska, buvusi antinacistinio lenkų pasipriešinimo dalyvė – bene daugiausiai apie Panerius rašiusi autorė. Jos iniciatyva 1994 m. Gdanske buvo įsteigta *Rodzina Ponarska*, organizacija, kurios tikslas rūpintis Paneriuose nužudytų lenkų atminimo įamžinimu.

²¹⁸ Tai vienintelis paminklas memoriale, kuriame išvardijami aukų vardai ir pavardės, nurodant amžių. Vardų sąrašas juodo marmuro lentelėse papildomas gavus archyvinių duomenų.

²¹⁹ Monika Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach. 1941–1944...*, p. 216. Daugiau apie Paneriuose nužudytų lenkus žr. dr. Piotro Niwinskio straipsnį „Ponary. Miejsce „ludzkiej rzeźni““. Prieiga internete:

<https://www.msz.gov.pl/resource/65eb5501-876b-4915-a8dd-48ec00882c54>. Žiūrėta: 2016 m. liepos 18 d.

²²⁰ Pasak liudininkų, tai jų sušaudymo ir užkasimo vieta.

²²¹ Povilas Plechavičius (1890–1973) – tarpukario Lietuvos generolas, nuo 1927 iki 1929 m. Vyriausiojo kariuomenės štabo viršininkas, vienas iš 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo organizatorių. Likviduojant Vietinę rinktinę kartu su kitais štabo nariais buvo suimtas ir išvežtas į Salaspilio koncentracijos stovyklą. Artėjant sovietams, pasitraukė į Vokietiją, 1949 m. – į JAV.

²²² Daugiau apie Lietuvos vietinės rinktinės istoriją žr. Arūno Bubnio straipsnį „Lietuvos vietinė rinktinė ir jos štabo narių suėmimas“. Prieiga internete: <http://www.voruta.lt/lietuvos-vietine-rinktine-ir-jos-stabo-nariu-suemimas-bei-kalinimas-salaspilio-lageryje-1944-metais/>. Žiūrėta: 2016 m. birželio 10 d.

²²³ Žinoma, kad 1941 m. Paneriuose naciai sušaudė keletą žymių lietuvių komunistų (Valerijoną Knyvą, Andrių Bulotą, Aleksandrą Bulotienę, Liudą Adomauską).

²²⁴ Istorikas Arūnas Bubnys (g. 1961) linkęs pritari išėivijos istoriko Adolfo Damušio (1908–2003) skaičiavimams, pagal kurios nacistinės okupacijos metais buvo nužudyta 10–20 tūkst. lietuvių (mobilizacijos vengimo, dezertyravimo iš karinių vokiečių dalinių, sporadinių egzekucijų metu). Arūnas Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, 1998, p. 312.

akmuo. Skaičiuojama, jog Paneriuose buvo sušaudyti, mirė nuo bado ir ligų penki tūkstančiai sovietų karo belaisvių²²⁵. Iš viso Lietuvoje buvo nužudyta ne mažiau 170 tūkst. karo belaisvių ir tai yra antrasis pagal dydį po žydų kilmės gyventojų genocidas, įvykdytas karo metais Lietuvos teritorijoje²²⁶.

1996 m. tuometinio Panerių memorialo vadovo A. Karoso iniciatyva buvo įamžintas Mažosios Lietuvos visuomenės veikėjo, bibliofilo, knygnešio, spaustuvininko, leidėjo Enzio Jagomasto (1870–1941), nacistinės Vokietijos saugumo policijos (gestapo) nužudyto 1941 m. rugpjūčio 21–23 d. kartu su šeima, atminimas²²⁷ (arch. J. Masalskas, skulptorius G. Šuminas). Vokietijos valdžios ne vienus metus persekiojas dėl lietuvių teisių gynimo, nuo 1941 m. kovo kartu su šeima išstremtas gyveno Vilniuje, kur jį surado gestapas ir nužudė Paneriuose²²⁸.

1991 m. birželį buvo atidengtas paminklas Paneriuose nužudytiems žydams (arch. J. Makariūnas). Paminklą projektavęs architektas rėmėsi pirmojo paminklo, stovėjusio memoriale 1948–1952 m., pavyzdžiu, projektavimo dokumentuose šio paminklo (kaip ir paminklo lenkams) pastatymas vadinamas „atstatymu“²²⁹. Paminklas stovi Vilniaus žydų priverčiamojo darbo stovyklų kalinių – paskutinių Panerių aukų – žudynių vietoje.

Atminimo ženklas darbo stovyklų kaliniams buvo atidengtas 2000 m., buvusios geto kalinės Rachilės Margolis (1921–2015) pastangomis (arch. J. Masalskas, skulpt. Juozas Baliuka ir Adelė Burštein). Paminklo užrašė pažymima, kad jis skiriamas „Kailio“²³⁰, HKP²³¹ bei Antakalnio karo ligoninės medicinos personalui, sušaudytiems Paneriuose 1944 m. liepos 3–5 d. Keli šimtai kalinių sušaudyti likus savaitei iki Raudonosios armijos įžengimo į Vilnių²³².

---

²²⁵ „Vilniaus miesto komisijos vokiečių fašistų piktadarybėms tirti“ skaičiavimai, in: *Masinės žudynės Lietuvoje* (1941–1944), dokumentų rinkinys, rinkinį parengė G. Erslavaitė ir K. Rukšėnas, Vilnius, 1965–1973, 1 dalis, p. 199.

²²⁶ Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinio režimų nusikaltimams Lietuvoje tirti komisijos duomenys. Prieiga internete: http://www.istorijosmokytojai.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=115%3A1941-1944&catid=48%3ALietuvos-istorija&Itemid=96. Žiūrėta: 2016 m. gegužės 23 d.

²²⁷ Paneriuose nužudyta E. Jagomasto žmona Ana Marta, sūnūs Dovas (1904–1941) ir Jurgis (1917–1941), dukra Ona Jagomastaitė-Vilmantienė (1900–1941) ir jos vyras Emilis Vilmantas–Mecklenburgas. Daugiau informacijos apie E. Jagomasto veiklą ir šeimą žr.: <http://www.mab.lt/E.Jagomastas/gyvenimas.html>. Žiūrėta: 2016 m. gegužės 23 d.

²²⁸ E. Jagomastas Tilžėje buvo įsteigęs spaustuvę ir leidyklą „Lituania“, tapusią lietuvių kultūros židiniu, leido ir spausdino lietuviškus laikraščius ir knygas, platino lietuvišką spaudą.

²²⁹ Žr. Paminklų Paneriuose atstatymo darbo projektus Nr. I-V. Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Ūkio skyriaus archyvas.

²³⁰ Fabriko „Kailis“ cechai vykdė *vermacto* užsakymus: siuvo ir taisė kailinius bei jų detales.

²³¹ Karinės technikos remonto dirbtuvės Heereskraftfahrpark/Ost/562 buvo išsidėsčiusios įvairiose miesto vietose. Vienas iš pagrindinių jose dirbusių kalinių uždavinių – pritaikyti automobilių variklius kietajam kurui.

²³² Žydų darbo stovykla HKP. 1943–1944, sud. I. Guzenberg, Vilnius, 2002, p. 10.

Netoli šio atminimo ženklo, kiek atokiau nuo tako, tuo pat metu sutvarkytas „Kailio“ stovyklos gydytojo Hilario Feiguso (1888–1944) kapas – sakoma, kad tai vienintelis žmogus, kurį pavyko atpažinti vilniečiams 1944-ųjų liepą tarp daugybės kitų šioje vietoje sušaudytų žmonių. Manoma, kad čia jis ir palaidotas. Ant rusvo marmuro paminklo užrašas: „Čia ilsisi d-ras Hilaris Feigus (1888–1944) vienintelis iš 100 000 Panerių aukų, turintis savo kapą“.

Vilniaus Panerių memorialo reljefo rekonstrukcija

Įvadas

Lietuvos istorijos institutas (LII) 2016 m pasirašė sutartį su Valstybiniu Vilniaus Gaono žydų muziejumi, kuriame LII įsipareigojo pateikti apibendrintus Vilniaus Panerių memorialo istorinius, archeologinius, geofizikinius, kartografinius ir kt. duomenis, kurie, kaip atraminė medžiaga, pasitarnautų memorialo sutvarkymui bei jo rekonstrukcijos projektavimui. Užsibrėžtam tikslui pasiekti, darbai buvo suskaidyti į kelis etapus. Pirmame darbų etape, naudojant 3D skenerį, buvo nuskenuotas esamas memorialo reljefas. Šiuos darbus atliko UAB „Geobaltik“ (vad. dr. Dainius Michelevičius). Antrame darbų etape LII Miestų tyrimo skyriaus darbuotojų dr. Irmos Kaplūnaitės bei dr. Ryčio Jonaičio buvo atlikti žvalgomieji archeologiniai tyrimai memorialo teritorijoje - dabartinėje mašinų stovėjimo aikštelės vietoje, kur yra suprojektuota muziejui priklausysiančio naujo pastato statyba. Sekančiame darbų etape gauti archeologiniai, geofizikiniai, kartografiniai ir ypač 3D skenerio duomenys buvo panaudoti memorialo reljefo mikroformų išskirimui, atpažinimui bei jų interpretacijai. Šį darbą atliko LII Miestų tyrimo skyriaus darbuotojai Saulius Sarcevičius ir dr. Oksana Valionienė. Darbo metu buvo sudaryta 3D skeneriu nuskenuotos „bazės“ teritorijos (11,8 ha) reljefo rekonstrukcija, kuri pateikiama brėžinyje 1. Taip pat dabartiniame plane sudarytas „bazės“ situacijos planas su jį ribojančiom priegom (brėžinys 2).

Tyrimų metodai. Išėities duomenys

Vienu iš pagrindiniu šio darbo šaltiniu, kurio pagrindu buvo išskirti Panerių memorialo

reljefo ypatumai dabartiniame žemės paviršiuje, tapo reljefo 3D skenerio duomenys, kurių paklaida neviršija 3 cm²³³. Būtent šis tikslumas leido dabartiniame reljefe lokalizuoti duobių/perkasimų/takų vietas, kurios nesimato LIDAR²³⁴ –e.

Skeneriu Trimble TX8

1 pav.

nuskenutuas 11,8 ha Panerių memorialo plotas (1 pav; 2 brėžinys). Jis neapima viso Panerių memorialo ploto, užimančio beveik 19 ha (2 brėžinys). Nuskenuoto ploto ribose buvo vykdomi tolimesni reljefo pokyčių analizės tyrimai. Tai reiškia, kad už nuskenuoto ploto ribų buvusi „bazės“ teritorija mūsų tyrime paliesta tiek, kiek informacijos bendrais bruožais galėjo suteikti seni planai, archeologiniai tyrimai bei LIDAR – o duomenys (brėžinys 2). Mūsų sukaupti duomenys liudija, kad tokius 3D skenavimo darbus būtina pratęsti ateityje, „padengiant“ skeneriu ne tik pagrindinę „bazės“ teritoriją (86,5 ha), bet taip pat plotą, išsidėsčiusį į vakarus nuo buvusio Vilnius – Gardinas kelio (18,5 ha) (brėžinys 2; taip pat žr. žemiau pateiktą archeologinių tyrimų suvestinę).

3D skenerio duomenų bazės galimybės leidžia matyti realų reljefo vaizdą ne tik dvimatėje, bet taip pat ir trimatėje erdvėje. Trimatės erdvės peržiūra taip pat įgalina lokalizuoti vietas, iš kurių buvo fotografuojama 1941 – 1944 m laikotarpyje. Duomenys taip pat gali būti pateikiami absoliutinius aukščius vaizduojančioje spalvų arba šlaitų statumo skalėse. Skirtingi vaizdavimo būdai leidžia pastebėti įvairius reljefo ypatumus, kurie gali atspindėti buvusias masines laidojimo/degimo vietas ar kitus reljefe atsispindinčius objektus. Mūsų tyrimams svarbu tai, kad skenerio duomenys pateikti LKS sistemoje, tad jie lengvai palyginami su šios vietos dabartiniu bei rektifikuotais tiriamos vietovės istoriniais planais. Ankstyviausias šios vietovės turimas planas yra

²³³ Dainius Michelevičius – 3D žemės paviršiaus skenavimas Panerių memoriale. Ataskaita. 2016 m.

²³⁴ Angl. Light Detection And Ranging

datuojamas XX a. pradžia (apie 1914m.)²³⁵, taip pat naudoti prieškariniai – 1921 m bei 1932 m (papildytas pagal 1891 m planą) planai²³⁶. Taip pat tyrimui naudoti šie istoriniai planai:

Metai	Nomenklatūros numeris	Koordinatų sistema	Mastelis	Link	Pastabos
1942	N-35-51-A	KS-1942	1:50000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuota pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1949	N-35-51-A-b	KS-1942	1:25000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1953	N-35-51	KS-1942	1:100000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1958	N-35-51-A-b	KS-1942	1:25000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1965	N-35-51	KS-1942	1:100000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1966	N-35-51-A-b	KS-1942	1:25000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1967	N-35-51-A	KS-1942	1:50000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1968	N-35-51	KS-1942	1:100000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1971	C-44-24	KS-1963	1:100000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR

²³⁵ Topografinis Vilniaus apylinkių žemėlapis, saugomas Lietuvos istorijos institute.

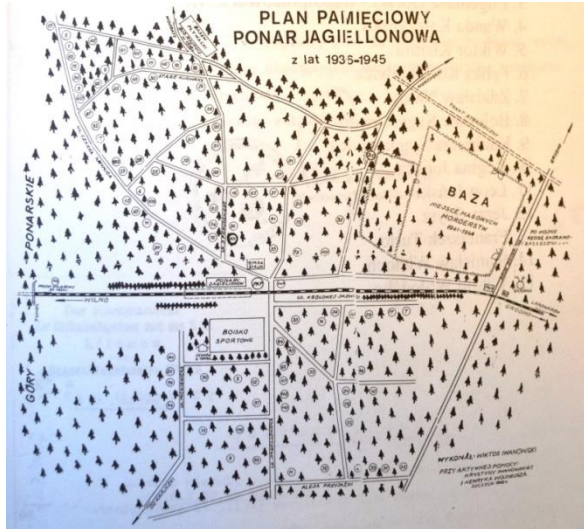
²³⁶ Du pastarieji gauti iš muziejaus darbuotojo Zigmo Vitkaus.

1977	C-44-24	KS-1963	1:100000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1979	N-35-51	KS-1942	1:100000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1984	N-35-XIV	KS-1942	1:200000	http://www.geoportal.lt/map/	Tyrime nenaudojamas, nes yra tų pačių metų planas, tik geresnės kokybės
1984	C-44-24-A-b-2	KS-1963	1:10000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1985	N-35-51-A	KS-1942	1:50000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1986	C-44-24-A-b	KS-1963	1:25000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR
1988	N-35-51	KS-1942	1:100000	http://www.geoportal.lt/map/	Papildomai rektifikuotas pagal šiuolaikinį planą ir LIDAR

Mūsų tyrimams naudotas sovietų nubraižytas 1946 m Panerių „bazės“ planas, kuris, reikia manyti, atspindi sovietų inicijuotą Panerių masinių žudynių vietos tyrimus, pradėtus iškart po Vilniaus užėmimo²³⁷. Pastarasis planas apima tik nedidelę „bazės“ dalį ir nėra tikslus. Gana schematiškai nužymėtos žudymo duobės, nekalbant jau apie tai, kad pažymėtos ne visos. Kita vertus, pastarajame plane nužymėtos „bazės“ dalies ribos nėra atsitiktinės, o, matyt, parodo „bazės“ viduje buvusias vidines užtvartas, kurias atspindėjo spygliuotų vielų tvoros (dalis jų matomos 1944 m nuotraukose). Vykdamas tiriamos vietos reljefo rekonstrukciją, į šį faktą buvo atsižvelgta, todėl identifiкуotų takų/kelių vietose, ten, kur jos kerta spygliuotas užtvartas, buvo žymimi varteliai (brėžinys 1).

²³⁷ LYA, f. K-1, ap. 46, b. 4911, l. 14 – 8.

Rekonstruojant žemės paviršiaus pokyčius, pastebėta, kad labai svarbiu šaltiniu tampa 1944 m vokiečių daryta aeronuotrauka, kuri taip pat labai tiksliai „užsikloja“ tiek ant dabartinio plano, tiek ir ant 3D skeneriu nuskenuotos teritorijos.

2 pav.

Žudymo duobių lokalizacijai bei interpretacijai svarbūs istoriniai šaltiniai, ypač tų metų liudininkų. Vienas įdomiausių ir informatyviausių – Kazimierzo Sakowicziaus užrašai²³⁸.

Rekonstrukcijos išvadoms bei interpretacijoms panaudoti taip pat archeologinių tyrimų bei georadaro duomenys.

„Bazės“ bei jos vartų lokalizacija, reljefo pokyčiai sovietiniu laikotarpiu (brėžinys 2)

Pagrindinis atspirties taškas, leidžiantis apibrėžti buvusios „bazės“ ribas – tai Wiktor Iwanowski knygoje iš atminties nubraižyta Panerių schema (2 pav.)²³⁹. Joje „bazės“ vakarinė bei šiaurės vakarinė riba eina palei Vilnius – Gardinas kelią – nuo pervažos iki sankirtos su „strateginiu keliu“²⁴⁰. Šios Vilnius – Gardinas kelio atkarpos ilgis siekia 670 m. Vilniaus - Gardino kelias šiose apylinkėse vienas seniausių ir žymimas jau pirmuose planuose (XIX pab. – XX a. pr.). Jis egzistavo prieš atsirandant Panerių-Jogailaičių gyvenvietei, kuri buvo suprojektuota į pietus nuo Panerių, už geležinkelio, nutiesto 1860-1863 m. Geležinkelio bėgiai, tiksliau – iš pietų pusės jiems lygiagrečiai ėjęs kelias, buvo „bazės“ šiaurinė riba. Rytuose „bazė“ ribojosi su Jogailaičių gyvenvieta. Senuose planuose matyti, kad šios gyvenvietės vakarine riba ėjo keliukas, prasidėjęs nuo pervažos prie Panerių²⁴¹ ir vedęs pietvakarių kryptimi, link Naujakiemio. Šis keliukas ir tampa „bazės“ rytine bei pietrytine riba. Tad, „bazės“ šiaurinės ribos ilgis apytiksliai galėjo siekti 780 m,

²³⁸ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis*. 1941 – 1943 m., Vilnius, 2012 m.

²³⁹ Wiktor Iwanowski, *Wilno ojczyzna moje*, p. 363.

²⁴⁰ Taip savo užrašuose jį įvardija K. Sakowicz.

²⁴¹ Apie 870 m į rytus nuo jau minėtos pervažos, kuri buvo suformuota geležinkeliui kertant Vilnius – Gardinas kelią.

o rytinė bei pietrytinė – ne mažiau 1300 m. Pietuose bei pietvakariuose jos riba ėjo lygiagrečiai keliui, kuris schemoje bei K. Sakowicz atsiminimuose minimas kaip „*strateginis kelias*“. Šioje vietoje „bazės“ ilgis siekia apie 900 m. Reikia pastebėti, kad „strateginio kelio“ 1,7 km ilgio atkarpa nuo pervažos šalia Ludvino link Vilnius – Gardinas plento ir toliau pietryčių kryptimi buvo nutiesta tik XX a. 4 – amė dešimtmetyje, matyt, prieš pat karą. Ankstesni keliai/takai šiose teritorijose nuo Panerių pusės buvo aiškiai orientuoti į šalia esančius kaimus - Kazbiejus bei Naujakiemį. Nutiestas kelias aplenkė šiuos gyvenamuosius punktus, perkirsdamas senąsias komunikacines ašis – tiek iki tol buvusį pagrindinį Vilnius – Gardinas kelią, tiek ir mažesnės svarbos keliukus. Maždaug ties keliuku, kurį jau minėjome kaip „bazės“ rytinė bei pietrytinė riba, „strateginis kelias“ įsilieja į seniau susiklosčiusį kelių tinklą²⁴². Šis praplatintas plentas šiuo metu yra vienas iš pagrindinių (kelias A19). II pasaulinio karo metu jis taip pat buvo laikomas ypatingos svarbos – dėl geležinkelio mazgo Paneriuose bei dėl susisiekimo su aerodromu. Matyt, ne veltui prie šio kelio yra iki šiol išlikusi ir LIDAR – e gerai įžiūrima apkasų bei tranšėjų sistema, turėjusi ją, o taip pat geležinkelio atkarpą ties Paneriais, apginti. Tokiu būdu, remiantis aukščiau išdėstytais argumentais, „bazės“ planas nėra geometriškai taisyklingos formos, kokį jį matome pateiktą schemoje. Bendras jos plotas galėjo siekti apie 86,5 ha.

Schemoje patekimai į bazės teritoriją pavaizduoti net keli. Pirmųjų vartų vieta lokalizuojama gana tiksliai (brėžinys 2, vartai 1). Jie dažnai minimi K. Sakowicziaus atsiminimuose, kadangi nuo jo namų buvo gerai matomas kelias. Jie buvo šiaurės vakarinėje dalyje. Į juos buvo patenkama nuo Vilniaus – Gardino kelio pusės. Apie 80 m nuo pervažos yra likę įvažiavimo į „bazę“ kontūrai. Remiantis 1944 m aeronuotrauka, galima matyti, kad vartai buvo įrengti 5-6 m atstumu nuo pagrindinio kelio. Vartai iš šonų turėjo iki šių dienų išlikusius pylimus. Panašu, kad palei Vilniaus – Gardino kelią toks supiltas neaukštas pylimas tęsėsi iki pat sankirtos su „strateginiu keliu“. Šis pylimas buvo tirtas archeologų²⁴³. Pylimo – griovio fragmentai matomi ir palei „strateginį kelią“. Jie įžiūrimi LIDAR – e. Pagrįsti teiginiui, kad visas „bazės“ perimetras buvo apjuostas pylimu - grioviu šiai dienai trūksta duomenų.

Privažiavimas prie antrųjų vartų schemoje vaizduojamas nuo „*strateginio kelio*“ pusės. Tiksliai jų vieta nežinoma, tačiau, remiantis senais planais bei Panerių memorialo nuskenuotos

---

²⁴² Maždaug 900 m į pietvakarius nuo „strateginio“ ir Vilnius – Gardinas kelių sankirtos.

²⁴³ Žr. archeologinių tyrimų (I. Vaškevičiūtės) apžvalgą.

teritorijos 3D duomenimis, galima būtų juos lokalizuoti dviejose vietose (brėžinys 2, vartai 2a, 2b). Jų vietos susijusios su vietinės reikšmės keliukais/takais, šiaurės – pietų kryptimi kirtusiais vidinę „bazės“ teritoriją. Abu jie prisišlieja prie „strateginio kelio“. Pirmasis jų nuo „strateginio“ bei Vilnius – Gardinas kelių sankirtos nutolęs apie 170 m (vartai 2a), o antrasis – 420 m atstumu (vartai 2b). W. Iwanowski schemoje, matyt, pavaizduoti vartai 2a, tačiau, nagrinėjant prieškarinius planus, galima matyti, kad antrasis keliukas chronologiškai yra ankstyvesnis. Jis buvo susiformavęs dar iki „bazės“ atsiradimo ir iš esmės ėjo palei natūraliai susiformavusią griovą. Jos šiauriniame gale ir buvo įrengti jau minėti pirmieji vartai, o pietiniame – antrieji. Vidinėje „bazės“ erdvėje abejus vartus jungė kelias/takas, kurį mūsų pateiktame Panerių memorialo reljefo rekonstrukcijos plane atspindi keliai K1, K2 ir tranšėja T1 (žr. brėžinį 1).

Schemoje be šių pagrindinių vartų pavaizduoti dar vieni - nuo Jogailaičių gyvenvietės pusės. Jie lokalizuojami maždaug ties dab. Pietinės gatve (brėžinys 2, vartai 3). Deja, bet tikslesnei jų lokalizacijai kol kas trūksta duomenų.

Remiantis 3D skenerio duomenimis galima daryti išvadą, kad vartų į „bazės“ teritoriją buvo daugiau nei pavaizduota nagrinėjamoje schemoje. Tokią išvadą galima daryti dėl kelių priežasčių – pirma, schemoje nėra pavaizduotas labai svarbus komunikacinis elementas – geležinkelio atsarginiai bėgiai. Jie buvę dveji ir abiejų kryptis - „bazės“ teritorija. Pirmųjų bėgių atšaka buvusi maždaug dabartinės Agrastų gatvės vietoje. Matuojant nuo pagrindinių bėgių, jos ilgis siekė 350 m. Antrosios atšakos ilgis - 500 m. Pastaroji buvo nutiesta piečiau pirmosios, buvo „L“ formos plano. Iš K. Sakowicziaus užrašų galima būtų suprasti, kad šios atšakos galėjo būti naudojamos aukoms į „bazę“ atvežti²⁴⁴. Įvertinus „bazės“ reljefo rekonstrukcijos duomenis, tokia galimybė visiškai tikėtina. Rekonstrukcijos brėžinyje matyti, kad pagrindines kelių kryptis „bazės“ viduje lėmė susisiekimas su išore, t.y. su vartais. Jau minėjom, kad pirmuosius su antraisiais vartais jungė kelias K1 – K2. Pagrindiniai keliai vedė ir abiejų geležinkelio atšakų kryptimi - tai keliai K4 ir K3 (brėžinys 1). Abu jie įsilieja į bendrą „bazės“ komunikacinę sistemą. Logiškai mažstant, dar vieni vartai turėję būti prie šių atšakų pradžios, t.y. prie pat pagrindinių bėgių, nuo Jogailaičių gyvenvietės pusės (brėžinys 2, vartai 4).

---

²⁴⁴ Kazimierz Sakowicz, min. veik., p. 87.

Tokiu būdu, įvertinus turimus duomenis, galima teigti, kad į „bazės“ teritoriją buvo patenkama mažiausiai pro ketverius vartus. Apie kelerių vartų bei „bazę“ juosusių užtvartų egzistavimą savo užrašuose rašo K. Sakowiczius²⁴⁵.

Šiuo metu reljefas buvusios bazės teritorijoje smarkiai pakitęs. Šie pokyčiai susiję su naujų geležinkelio bėgių atšakų atsiradimu. Laikotarpyje tarp 1953 iki 1958 metų nutiestos geležinkelio atšakos link Juodšilių. Buvusios „bazės“ teritorijoje suformuotų naujų bėgių sankasos atkirto vakarinę, šiaurinę, pietinę bei pietvakarinę teritorijas, kuriose liko visi pagrindiniai vartai. Vilniaus – Gardino kelio atkarpa, prie kurios buvo prišlieta „bazė“, nustojo egzistavusi, nors jos pėdsakai gerai matomi LIDAR – e. Buvo išmontuotos taip pat atsarginių bėgių juostos. Naujų bėgių tiesimo metu suformuotos „natūralios“ kliūtys – sankasos - lėmė, kad šiuo metu Panerių memorialo plotas siekia tik 19 ha.

Archeologinių bei geofizikinių duomenų apibendrinimas (brėžiniai 1-2)

Pirmieji oficialiai dokumentuoti (minimų 1959, 1961, 1967, 1973 ir 1979 m. archeologinių kasinėjimų ataskaitų nepavyko rasti) archeologiniai tyrinėjimai Panerių memorialo žudynių vietoje siekia tik 1993 m. Tų metų rudenį muziejaus vadovas Algis Karosas organizavo žvalgomojo pobūdžio ekspediciją, kuri pradėjo tyrinėti „degintojų“ duobę, kurioje buvo laikomi žydai, turėję deginti lavonus (žr. br. 1, DD 10). Tyrimai šioje duobėje buvo pratęsti tik 2004 m.

---

²⁴⁵ Netiesioginis vartų bei užtvartų liudijimas – tai užrašuose minimi vedamų sušaudyti žmonių pabėgimo iš „bazės“ aprašymai. Iš jų matyti, kad bėgta tomis kryptimis, kuriose buvo vartai. Daugiausia išsigelbėjusių pabėga Naujakiemio kryptimi, t.y. pro antruosius vartus:

p. 35 – „*keli žmonės prasiveržė iki Jogėlonių; juos pavijo..., bet, rodos, keliems pavyko pasprukti Gardino plentu*“ – 1941 VII 23;

p. 48 – „*viena pabėgo į Žemąją [p.s. Žemuosius Panerius]..*“ – 1941 IX 2;

p. 52 – „*pabėgo 4 žydės per Degsnius [p.s. turėtų būti Degenius]*“ - 1941 X 15;

p. 54 – „*moteris su vaikinu pabėgo per Panerius, Czarna Krynica [p.s. gatvės pavadinimas Jogailaičiuose ?] kryptimi*“ – 1941 X 27. Iš teksto galima suprasti, kad pabėgimas įvyko dar nekirtus „bazės“ teritorijos. Be to, kita vora žmonių buvo varoma per kitus vartus, mat kalbama, kad per pervažą [suprask, kitu keliu] „*ėjo vien tik vyrai*“;

p. 92 „*Pavyko pabėgti nedaugeliui, gal tik 50 žmonių ... beveik visi bėgliai padaro tą pačią klaidą: jie bėga atvira vieta, o ne per mišką. ... reikėtų pradėti bėgti, kai eisena priartėja prie miško*“. Aprašant antrojo ešelono viename iš vagone buvusių žydų pabėgimą, vos tik atidarius vagono duris, rašoma, kad (p. 93) – „*dauguma bėga per bėgius gatvės link, Naujakiemo kryptimi, dalis – plento link ir t. t....žydė jau perbėgo per nesaugią atvirą aikštę priešais stotį, pasuko gatvelėn ...Daugiausia pabėgo Naujakiemo link ir ten, gatvėje, daugiausia nužudytyjų*“, vadinasi, bėgo palei spygliuotą tvorą (iš lauko pusės) pietų kryptimi; - 1943 IV 5;

p. 94 „*priešais Česniko (Czešnik) namą bėga žydas ...lietuvis jį pasivijo prie užtvartos*“ - 1943 IV 5;

p. 95 „*kažkokie du žydai bėga tiesiai į mišką ....nuskambėjo šūviai, nukrenta ...toje vietoje, kur jie gulėjo, prie Kondratovičiaus namo ...*“, „*prie pat užtvartos, greta namo, parkrenta...*“ - 1943 IV 5;

Tiek pirmojoje, tiek antrojoje ekspedicijoje dalyvavo ir jai vadovavo archeologas V. Urbanavičius²⁴⁶. 1993 m. tyrinėta šiaurinė duobės dalis. 2 m gylyje buvo atsikasta apskritimo formos, tašytų akmenų apardytas mūras, kurio banketė nuo tyrimų metu buvusio žemės paviršiaus atsidengė 4 m gylyje. Pastaroji banketė sutapo su duobės (DD10) dugnu. Tais metais prie pat akmeninės sienos išryškėjo keletas stačiakampio formos smėlio dėmių, kurias juosė lentų pėdsakai. Rasta 1 m skersmens bei tokio pat gylio šiukšlių duobė, pripildyta maisto taros likučiais. Atsikastas krosnies padas, prie kurio rasti čia kalėjusių naudoti daiktai - emaliuotas virdulys, metaliniai šaukštai. 2004 m. buvo tyrinėtas 260 m² plotas. Pagrindinis šių tyrimų tikslas buvo surasti įėjimą į tunelį, kuriuo 1944 m. balandžio 15 d. pabėgo kaliniai. „Degintojų“ duobėje rastos patalpos, stogo konstrukcijos, aptiktos kelios ūkinės duobės, duobę supusių spygliuotų vielų likučiai, indai, drabužių detalės, apšvietimo įrangos, darbo įrankių. Taip pat buvo surasta kalinių pabėgimo tunelio pradžia, išaiškinta jo konstrukcija, dydis, išramstymo būdas. Aptikti ir registruoti 108 radiniai - daugiausiai kalinių buitės inventorius. Prie įėjimo į tunelį rastas kareiviškas kastuvėlis, kuriuo buvo kasamos žemės, indas, kuriuo tos žemės buvo nešiojamos, plaktukas, kuriuo buvo sukalamos medinės tvirtinimo detalės, vinių, elektrinio žibintuvėlio elementų. Landa į tunelį buvo aptikta 3 m atstumu nuo sienos. Tunelyje rasti du laidai. Vienu iš jų kaliniai įsivedė šviesą, o kitas buvo prijungtas prie savadarbės minos, kurią sudarė 7 prieštankinės granatos. Mina buvo padėta tunelyje, po akmeniniu „kalėjimo“ pamatu. Tad, tunelio tyrimai, aptikus miną, buvo nutraukti. Bandyta ieškoti tunelio išėjimo už duobę juosusių pylimų, pietų kryptimi. Trim šurtais buvo patikrinta 10x8 m dydžio aikštelė, šalia dab. asfaltuoto tako, vedusio link „degintojų“ duobės (DD10). Nustatyta, kad šioje vietoje žemė buvo judinta nuo 0,4 m iki 1,5 m gylio. Perkasimų chronologija ne visai aiški - iš archeologo pateiktų duomenų galima suprasti, kad jie atspindi sovietinį laikotarpį. Pastaroji aikštelė, ieškant pabėgimo tunelio, buvo tiriama georadaru 2015 m, tačiau jokių anomalijų nepastebėta (plotas 7)²⁴⁷.

2016 m. „Degintojų“ duobę tyrinėjo mokslininkų grupė iš Hartfordo universiteto (JAV), kuriems vadovavo prof. Richard Freund. Tyrimai vykdyti georadaru pulseEKKO 1000 su 225 ir 450 MHz antenomis bei elektrinės varžos tomografijos metodu. Tyrėjai nustatė tikslią iškasto pabėgimo tunelio kryptį ir vietą.

---

²⁴⁶ Urbanavičius V. Panerių memorialas. Buvusio kalėjimo 2004 m. tyrimų ataskaita. Vilnius, 2004 m. LIAS, F.1, b. 4416.

²⁴⁷ Vengalis R. Panerių žudynių vietos ir kapų (1792), Vilniaus m., archeologinių žvalgymų 2015 m ataskaita. Vilnius, 2016.

2000 m. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai buvo atliekami prie 1990 m pastatyto paminklo Armijai Krajowai (AK) ir visiems Paneriuose nužudytiems lenkams atminti ²⁴⁸. Paminklas buvo įrengtas prie pagrindinio kelio (K2), vedusio iš „bazės“ į šiuo metu nebeegzistuojantį Vilniaus - Gardino plentą (žr. br. 1). Archeologas ištyrė 5 šurfus. Bendras ištirtas plotas siekė 10 m². Tyrimų metu fiksuotas nuo 20 iki 55 cm storio augalinės kilmės sluoksnis, giliau fiksuotas nejudintas smėlis – geologinis įžemis. Tyrimų metu neaptikta palaidojimų pėdsakų.

2008 m. archeologiniai žvalgomieji tyrimai buvo atliekami Panerių žudynių vietos ir kapų (1792) teritorijoje, į vakarus nuo pokaryje puslankiu nutiesto geležinkelio atšakos. Tyrimus lėmė numatomos naujos geležinkelio atšakos Vaidotai (Pušynas) - Paneriai tiesimas. Tyrimus atlikusi archeologė dr. Ilona Vaškevičiūtė būsimos geležinkelio atšakos vietoje bendrai ištyrė 100 m² dydžio plotą²⁴⁹. Iškasta 10 perkasų. Išvadose tyrimų autorė konstatuoja, kad archeologiškai vertingas sluoksnis neaptiktas, o pavieniai žmonių kaulai²⁵⁰, kurie rasti perkasoje 4, „*negali būti traktuojami kaip palaidojimas*“²⁵¹. Formaliai žiūrint, archeologės teiginiai teisingi. Tačiau, visgi, reikia atkreipti dėmesį, kad šių archeologinių žvalgymų metu sukauptų duomenų interpretacija smarkiai prasiplečia, kuomet juos sugretiname su reljefo LIDAR, 1944 m vokiečių aeronuotraukomis bei šios vietos kartografija. Jose matyti, kad perkastos nr. 1 – 4 buvo kastos „bazės“ teritorijoje, kurios ŠV riba sutapo su dabar nebeegzistuojančiu Vilniaus – Gardino keliu. Perkasa nr. 5 buvo iškasta kaip tik prie šio kelio, perkasant šalia kelio esantį 0,5 – 0,7 m aukščio pylimą – buvusią „bazės“ ribą. Aptikti radiniai – bėgiai bei stambios viny s bėgiams sukalti. Lokalizuojant bei analizuojant perkasų 1-4 išsidėstymą, matyti, kad perkastos 1, 3 ir 4 iškastos duobėse. Panašios formos duobių aptariamoje teritorijoje LIDAR –e matyti ir daugiau. Krenta į akis, kad duobės koncentruojasi grupėmis – po 2 ar po 3. Tokia dviejų duobių koncentracija stebima taip pat prie perkastos 4. Ji priklauso vienai iš trijų duobių grupių, kurios išdėstytos šalia kelio Vilnius – Gardinas, nutoldamos nuo pastarojo 15 – 25 m atstumu. Atstumas tarp pačių duobių grupių 90 – 100 m. Galima manyti, kad šios duobės įrengtos „bazės“ apsaugai. Tą patį galima būtų

---

²⁴⁸ Vaicekuskas A. Žvalgomųjų archeologinių tyrimų Aukštuosiuose Paneriuose ataskaita. Vilnius, 2000 m. LIIAS, F.1, b/ 3563.

²⁴⁹ Vaškevičiūtė I. Panerių (Vilniaus m.) memorialo teritorijos (kultūros vertybės kodas JI20) ribų zonoje, numatomos projektuoti geležinkelio atšakos vietoje archeologinių žvalgomųjų tyrinėjimų 2008 m. ataskaita. Vilnius, 2008. LIIAS, F.1, b. 5104.

²⁵⁰ Dešinysis žastikaulis, du blauzdikauliai (vienas sulūžęs), mentikaulis.

²⁵¹ Ten pat, p. 11.

pasakyti ir apie duobę, kurioje buvo iškasta perkasa 3. Jos padėtis rodytų, kad šis postas buvo skirtas tenkinti kažkokias vidinius „bazės“ poreikius. Tarkim, nuo čia galima stebėti miško kirtimo darbus. Toks nukirsto 3 ha miško plotas matomas 1944 m. aeronuotraukoje. Į šį kirtimų plotą „pataikė“ perkasa 2, kurioje aptiktas „*apdegęs kelmas*“²⁵². Panašus savo išmatavimais apkasas išlikęs miško kirtimo priešingame gale, šalia „strateginio kelio“.

Kita vertus, reikia neužmiršti, kad būtent šioje „bazės“ dalyje vyko intensyvus lavonų, iškastų iš palaidojimo duobių, deginimas. Todėl neatmestina tikimybė, kad perkastos 1 plotuose galima aptikti tokių laužų pėdsakų.

Perkastos 6 – 10 tirtos jau už „bazės“, anapus senojo Vilnius – Gardinas kelio. LIDAR – e gerai matyti, kad perkastos 7 – 8 buvo iškastos duobėse – apkasuose, kurie skyrėsi savo dydžiu ir forma, lėmę skirtingą jų paskirtį. Tokių apkasų galima suskaičiuoti ne mažiau 30. Jie buvo kasami eilėmis bei pavieniais lizdais. Nekelia abejonių, kad apkasai iškasti II Pasaulinio karo metu. Tačiau rusų ar vokiečių? Labiau tikėtina, kad geležinkelio bei strateginių kelių apsaugai juos pradėjo rengti sovietai. Tokios pat formos ir dydžio duobės yra matomos mūsų tiriamoje teritorijoje, į šiaurę nuo šaudymo duobių DD10 ir D6. Pokarinės nuotraukos liudija, kad virš šių duobių buvo įrengiamos pašiūrės, turėjusios iš lentų sukaltas sienas bei stogus. Šie statiniai (žeminės) 1946 m. plane vadinami „barakais“. Reikia manyti, kad perkasoje 7 buvo rastas tokio „barako“ rąstų konstrukcijos ir skardinio stogo ? lakštai.

2015 m. archeologas Rokas Vengalis vykdė archeologinius žvalgymus Panerių žudynių vietoje ir kapų (1792) teritorijoje²⁵³. Jų metu memorialo teritorijai tirti buvo panaudotas georadaras Zond-12e (Radar Systems, Inc.) su 300 MHz antena. Buvo žvalgyti 7 plotai, bendro 1,3 ha dydžio. Taip pat atlikti nedidelės apimties vizualiniai paviršiaus žvalgymai. Georadaru tirtas dab. mašinų stovėjimo aikštelės plotas Nr. 1, kuris per 8 metrus yra nutolęs nuo žudynių duobės D7. Ploto nr. 1 šiaurės rytinėje dalyje, 2 m gylyje, fiksuota pailga, 7 x 17 m dydžio, anomalija. 2016 m. šis plotas, kuriame planuojama statyti muziejaus administracinę pastatą, LII archeologų buvo ištirtas perkasomis bei šurfais²⁵⁴. Viso ištirtas 50 m² dydžio plotas. Didesnėje tirtos aikštelės dalyje po

---

²⁵² Ten pat, p. 6.

²⁵³ Vengalis R. Panerių žudynių vietos ir kapų (1792), Vilniaus m., archeologinių žvalgymų 2015 m. ataskaita. Vilnius, 2016.

²⁵⁴ Kaplūnaitė I. Panerių žudynių vietos ir kapų (1792) teritorijos Vilniaus m. sav., Vilniaus m., Agrastų g. žvalgomųjų archeologinių tyrimų ataskaita. Vilnius, 2016.

1983 m. klotu asfaltu išlikęs šiek tiek ankstyvesnis akmenų grindinys. Grindinio ilgis rytų – vakarų kryptimi galėjo būti apie 60 m, plotis šiaurės – pietų kryptimi siekė apie 8 m. Jo klojimo metu, panašu, buvo niveliuotas paviršius, dalinai užpilant duobės (D7) pietinį šlaitą. Į pietus nuo grindiniu išgrįstos aikštelės aptiktos kelio K2 liekanos – 25 cm gylio bei 2,5 m pločio griovys (perkasoje Nr. 2). Šio kelio liekanos buvo fiksuojamos radaru. Nors įžemis tirtame plote pasiektas jau nuo 40 cm gylio, visi šurfai ir perkastos buvo tiriami iki didesnio, 1,4 – 2,2 m, gylio. Taip daryta siekiant patikrinti georadaru užfiksuotas anomalijas, galėjusias būti 1 – 2 m gylyje. Nustatyta, kad anomalijos yra gamtinės kilmės, sietinos su kitokios struktūros įžemiu (vietoje smėlio įžemio prasideda žvyras ir šis pokytis užfiksuotas kaip anomalija). Abi perkastos ir šurfai patikrinti iki balsvo drėgno žvyro įžemio. Šiaurinėje ir centrinėje ploto dalyse tokios struktūros įžemis fiksuotas 1,4 – 1,65 m gylyje, tuo tarpu pietinėje dalyje jis fiksuotas aukščiau – jau nuo 0,55 m gylio.

Skirtingos struktūros geologiniai gruntai (smėliai, žvyras), ypač kintantys 1,5 – 2 m gyliuose, buvo fiksuojami georadaru ir kitose memorialo vietose²⁵⁵. Naudojant georadarą pastebėta, kad vyraujantys natūralūs, nevienalyčiai gruntai, sukelia daug įvairių atspindžių, kurie neleidžia aiškiai identifikuoti antropogeninės kilmės perkasių. Nežiūrint šių trukdžių, perkasių georadaru identifikuoti plotuose Nr. 4 ir 5, kurie atitinka 1944 m. aerofotografijose matomus perkasių ir lokalizuojami su žudymo duobėmis D1 (plotas 5) ir D6 (plotas 4) (žudynių duobių pažymėtos brėžinyje 1). Georadaru tiriant duobę D1, nustatytas jos skersmuo (apie 35 m), gylis (3-4 m). Taip pat išsiskyrė ir griovio, einančio nuo duobės R kryptimi atkarpa. Tai griovio T3 tęsinys (brėžinys 1). Duobės D6 vietoje georadaru fiksuotos net dvi netaisyklingos formos duobės - anomalijas. Tačiau kitais tyrimų būdais jos nebuvo patikrintos.

3D skenerio nuskenuotos „bazės“ teritorijos reljefo pokyčių rekonstrukcijos plano komentarai (brėžinys 1)

Kaip jau buvo minėta, naudojant neinvazinius mokslinius metodus - 3D skenerio duomenis, kartografiją, nuotraukas bei istorinius – buvo sudarytas buvusios „bazės“ reljefo pokyčių planas – brėžinys 1. Šiame brėžinyje įvardinti šie „bazėje“ rekonstruoti objektai:

---

²⁵⁵ Vengalis R. Panerių žudynių vietos ir kapų (1792), Vilniaus m., archeologinių žvalgymų 2015 m. ataskaita. Vilnius, 2016.

• **Duobės:** Žudymo (**D**), Degintojų (**DD**). Atkreiptas dėmesys, kad žudymo duobes sudaro keli svarbus elementai. Tai a) pylimai, apjuosiantys duobę, o taip pat ir griovius – tranšėjas; b) pylime esančios angos, kurios naudotos šaudymui. Geriausiai jos išlikusios prie duobių D11-13. Dažniausiai žudymo duobės pylime suformuojamos 4 tokios angos šauliams; c) aikštelės šauliams šalia šaudymo angų; d) aikštelės aukoms, buvusios prie pat žudymo duobė krašto. Jos įrengiamos žemiau aikštelių, skirtų kareiviams; d) stebėjimo postai, įrengiami kareiviams duobės išorėje; e) platesnės aikštelės – pandusai. Skirti keliems kareiviams, įrengiami tarp skirtinguose aukščiuose esančių aikštelių.

• **Laužavietės (L)**, kuriose buvo deginami iškasti lavonai. Plane pažymėti dvejopai – išskirtos vietos, kurios buvo atžymėtos 1944 m Ypatingos komisijos plane (L1-3) bei identifikuotos mūsų (L4 – 18). Pastarosios buvo aptinkamos gretinant 1944 m aeronuotrauką, 3D skenerio duomenis bei apžiūrint pačią vietovę. Ypatingai pasitarnavo tas faktas, kuris matomas 3D skenuotoje medžiagoje, kad miškas, kuriame buvo įrengta „bazė“ buvo užsodintas, matyt, dar XIX a. pab. Labai gerai matomos medžių sodinimo vagos, nutolusios viena nuo kitos 0,5 – 1 m atstumu. Laužaviečių vietose buvo susiformavę nedideli iškilimai, dažniausiai turėję apskritimo formą, kurie 1944 m aeronuotraukoje labai primena užpiltų duobių kontūrus. Tačiau skenuotame reljefe matyt, kad šios aikštelės nėra perkastos, ką išduoda matomos miško sodinimo vagos. Apžiūrint šias vietas, pastebėta, kad seni medžiai šalia buvusių laužaviečių apdegę. Nustačius iš kurios pusės apdegę medžiai, gana nesunku buvo nustatyti laužavietės centrą. Dėl laužavietės L5 nesam tikri, kadangi čia nors ir yra apdegusių medžių, tačiau miško sodinimo vagos sujauktos, kas liudytų apie buvusią iškastą, o vėliau užpiltą duobę.

• **Apkasai (A)**, išryškėja skirtingos jų formos, turėjusios skirtingą paskirtį. Yra skirtų grupei kareivių (kvadratiniai), vienam šauliui (apvalūs su pylimėliu), dideli, skirti kulkosvaidininkams. Trys vienas šalia kito tokie kulkosvaidininkų lizdai aptikti kv.E8. Jų apšaudimo kryptis – vartai V3. Šie apkasai skirti tiek bazės apsaugai, gali būti naudoti kaip stebėjimo punktai vedant aukas sušaudymui, atsižvelgiant į takų, vartų, tranšėjų bei kelių tinklą, logiškai išdėlioti po „bazės“ perimetrą. Jų aptikta ir už nuskenuotos teritorijos, LIDAR – e. Tokios pat formos apkasų aptinkama ir už „bazės“ teritorijos (žr. archeologinių tyrimų apžvalgą).

- **Kelių infrastruktūra.** Išskirti keliai sugrupuoti pagal paskirtį. **Pagrindiniais keliais (K)** buvo patenkama į „bazės“ teritoriją (K1 – 7), jais vidinėje „bazės“ teritorijoje galėjo judėti transportas. Kaip jau buvo minėta, iki „bazės“ pastatymo vyravo K1, K3 kelio kryptis. Gali būti, kad kelio K3 ankstyviausios užuomazgos prasidėjo nuo tako TK6, tačiau kažkuriame etape jis „persistūmė“ link K3. **Takų (TK)** paskirtis – jais vesti žmones sušaudymui link tranšėjų bei link žudymo duobių.

- **Tranšėjos (T).** Skirtos aukoms vesti prie šaudymo duobių. Yra didžioji tranšėja (T2) bei siauresnės – įėjimai į duobes. Viena tranšėja galėjo būti skirta iškastiems lavonams išvežt deginti (T11).

- **Statiniai.** Barakai, kurie statyti sovietų 1940 m., įrengiant degalų bazę (**P**). Vartai (**V**) buvo vidinio naudojimo ir išorinio. 3D nuskenuotoje teritorijoje nepatenka nei vieni išoriniai vartai. Išimtį sudaro vartai V3. Jie platūs, apsupti iš šonų pylimais, ginami kolkosvaidžių lizdų. Akivaizdu, kad buvo labai svarbūs. Pro šiuos vartus galėjo pravažiuoti transportas ir toliau keliu K7 pasiekti norimą vietą. Gali būti, kad šalia einančiu keliu pro šiuos taip pat buvo patenkama į „bazės“ rytinę, mūsų netyrinėtą, teritoriją. Ji galėjo būti atitverta nuo vakarinės. Visgi, lieka neaišku ar šie vartai buvo išoriniai, ar vidiniai. Visi kiti vartai buvo nedideli, skirti pėstiesiems. Dažnai prie jų yra stebimi įgilinimai – postai (**P**). Jie nužymėti pagal 1944 m sovietinį planą tose vietose, kur nužymėtos „bazės“ ribos kerta takus. Žudymo duobių zonoje vidinių vartelių, panašu, nebuvo.

- Neatpažinti objektai (**N**)

“Bazės” rekonstrukcijos pagrindimas

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.	1944 m. darytos nuotraukos
Duobės	D1	Žudynių duobė Nr. 1 - jos pylimai 1944 metais visiškai sunaikinti, liko tik du fragmentai pietvakarinėje dalyje. Tačiau vokiečio darytoje 1941 metus vaizduojančioje schemoje ji pavaizduota su aikštele kareiviams. Tad pylimai turėjo būti tokie pat, kaip ir kitose duobėse	G3	+	+	+	+	+
	D2 (arba L4)	Duobė Nr. 2 – šiuo numeriu ji pažymėta rusų komisijos sudarytame plane. Bet tai turėtų būti lavonų deginimo vieta, nes teismo ekspertizės duomenimis joje nerasta lavonų, tik perdegę kaulai. Be to, duobės „kraterio“ vietoje prasišviečia miško sodinimo dryžiai. Todėl ji pažymėta dviem indeksais D2 ir L4.	H3	+		+		
	D3	Žudynių duobė Nr. 3 – pylimai apardyti tiek 1944 metais, tiek vėliau įrengiant memorialą. Pietinėje duobės dalyje greičiausiai 1944 metais įrengta tranšėja T11. Labiausiai tikėtina tranšėjos paskirtis – išvežti lavonus į deginimo vietą.	H6	+	+	+	+?	+?
	D4	Žudynių duobė Nr. 4 – stačiakampio, o ne apvalaus plano duobė. Tai gali būti vėlesnė duobė, įrengta panaudojant jau buvusių duobių pylimus, kai pradėjo trukti vietos. Rusiškoje 1944 m. schemoje ji pavaizduota tranšėjos į penktą duobę vietoje, tačiau manytume, kad tai schematiškas vaizdavimas. Duobė yra ne ant tranšėjos ašies, o šalia. Tam argumentas – šaudymo angos, įrengtos jos rytinėje dalyje. Pietinis pylimas apgadintas tarybiniais laikais įrengiant memorialą.	G6	+		+		

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis			
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.
D5	Žudynių duobė Nr. 5 („didžioji“). Pylimai smarkiai apardyti, greičiausiai 1944 metais. Šalia laužai. Išliko tik vakarinis pylimas tarp duobių Nr. 5 ir Nr. 4. Duobės skersmuo smarkiai sumažintas, įrengiant memorialą. Pradinis skersmuo turėjo siekti 40 m (kaip ir duobės Nr. 1)	G7	+	+	+	+?	
D6	Žudynių duobė Nr. 6. Įrengta atokiau nuo pagrindinių duobių. Tikėtina, kad neturėjo pylimų, nes nesimato jų naikavimo pėdsakų – vakarinėje duobės pusėje prie pat jos matosi miško sodinimo dryžiai, tad greičiausiai didelių žemių sancaupų čia judinta nebuvo. Atkreiptinas dėmesys, kad pagal aprašymus duobėje laidota tik 1941 metais. Gal tai paaiškina jos kitokią struktūrą ir padėtį plane? Dabar duobės vietoje išliko maždaug 0,5 m gylio įdubimas. Duobė matosi Luftwaffes nuotraukoje. O jos padėtis plane visiškai atitinka rusų komisijos darytą schemą. Tirta radaru.	E8	+	+	+		
D7, D8	Žudynių griovys ir duobė „Kauno“? Vieta ir dydis nustatyti apytikriai, remiantis rusų daryta schema. Dabar šioje vietoje reljefas labai pakeistas tiesiant geležinkelio atšaką (tarp 1953-58 m. remiantis kartografiniais planais Atkreiptinas dėmesys į rusų darytą teritorijos apmatavimą. Žinome, kad rusiška schema netiksli: ribos braižytos atskirai, o objektai piešti atskirai. Bet objektų piešimas adekvatus, lyginant su Luftwaffės nuotrauka galima matyti, kad piešta iš natūros. Duobės Nr. 7 ir 8 yra vienoje linijoje. Aštunta duobė pavaizduota miško properšoje. Ta vieta aiškiai matosi Luftwaffes nuotraukoje. Miško konfigūracija atitinka schemą. Remiantis matmenimis prie teritorijos kraštinių, jų braižyta riba šiaurinėje dalyje neturėjo siekti duobių, nors jos ir pavaizduotos teritorijos viduje. Duobės	A6, B5			+		

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis			
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas „Paneriu...bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas
		turėjo būti atskirtos nuo kelio K3 pastatais (dideli ilgi barakai matosi aeronuotraukoje ir nuotraukos Nr. 3 kairiajame viršutiniame kampe). Labai tikėtina, kad duobių galėjo būti ir daugiau – apie 2 ha mišku apaugusios žemės, priklaususios karinei bazei, dabar yra po geležinkeliu, nutiestu tarybiniais laikais. Duobės Nr. 7 ir 8 yra pietiniame tos teritorijos pakraštyje.					
D9	Duobė (?) Nr. 9. Stačiakampės formos objektas pažymėtas rusų 1944 m. schemoje. Čia jo vieta labai apytikrė, tikslios padeties nustatyti neįmanoma. Žinome tik, kad ji yra kažkur tranšėjos T2 vietoje. 3D reljefo modelyje tokio objekto nesimato. Argumentai rekonstrukcijai: Luftwaffes nuotraukoje tranšėjos T2 vietoje yra kvadratinės formos pliko smėlio lopas kaip tik toje vietoje, kur dabar stovi mažesnis obeliskas. Logiška manyti, kad tai užkasta duobė, kurią rusai surado, o vėliau jos vietoje pastatė paminklą. Todėl duobės ir nesimato 3D modelyje. Tokia duobės vieta logiška – ji iškasta prie tranšėjos ir takų (TK 4, 5, 6, 7), vedančių į kitas duobes, sankirtos	F5		+	+		
DD10	Duobė Nr. 10, kurioje buvo laikomi kaliniai, deginę lavonus („degintojų“). Duobės pylimų struktūra skiriasi nuo žudynių duobių. Čia nėra šaudymų aikštelių, angų, aukštų pylimų. Šiaurinėje duobės dalyje yra didelis stačiakampis apkasas, greičiausiai skirtas duobės sargybai (A4) ir apvalus apkasas vienam asmeniui (A5) – postas, turėjęs saugoti išėjimą iš duobės. Išlipimo vieta – takas (TK12) matosi nuotraukoje Nr. 1. Pietrytinėje duobės dalyje buvo pylimas, skiręs ją nuo pagrindinės plačiosios kalinių tranšėjos (T1). Šitas pylimas apardytas įrengiant memorialą. Pietinėje	E6	+	+	+		+

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis			
				Teritorijos 3D reļejo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingosios komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.
		dalyje prakirstas takas link duobės. Šio tako Luftwaffes nuotraukoje nėra. Taip pat sunaikinta pylimo dalis vakarinėje įrengto tako dalyje, kur pastatytas paminklinis akmuo (Ši vieta tirta archeologų bei radaru). Vakarinėje duobės dalyje įrengta pakelta aikštė turėjo būti skirta kareiviams. Prie aikštės įrengti 5 pandusai iš visų pusių. Be to Luftwaffes nuotraukoje matosi kažkokia tiesi linija, kertanti aikštę (objektas N2). Šios linijos paskirties nustatyti nepavyko. Dabartiniame 3D modelyje jos nėra.					
D11		Žudynių duobė Nr. 11 („rubų“). Gerai išlikusi pylimų struktūra. Apgadinta vakarinė jų dalis įrengiant geležinkelį. Išskirtinis duobės bruožas – kalinių šaudymo aikštelė, skirta mažoms grupėms, įrengta pietiniame duobės šlaite. Tokias aikšteles radom tik dviejose duobėse – šitoje ir šalia esančioje duobėje Nr. 12. Kitur jų nesimato. Bet pirmos, trečios ir penktos duobių pylimai suardyti. Aikštelės struktūra tokia: apatinė aikštelė-pandusas, skirta kaliniams, kyla vakarų kryptimi pradėdant nuo įėjimo į duobę (T7). Šita aikštelė pasibaigia apkasu A8, kurio paskirtis – neleisti kaliniams kilti aukščiau. Tada aikštelė serpantinu pasuka priešinga kryptimi. Šita dalis yra aukščiau ir skirta šaudantiesiems. Per pažemėjimą pylime kareivių aikštelė susijungia su „kišene“ tarp vienuoliktos ir dvyliktos duobių pylimų. Iš jos atsiveria angos į duobes bei tranšėjas. Tai kontrolei skirtas postas. Šiaurinėje vienuoliktos duobės dalyje įrengta tik viena aikštelė, juosianti duobę lanku. Ji skirta kareiviams išsirikiuoti ir šaudyti į duobę (aikštelė turėjo būti išklota mediena – žr. tryliktos duobės nuotrauką Nr. 11) Į šiaurės rytus nuo duobės	D3	+	+		

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis			
				Teritorijos 3D reļeĖo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.
		išorinėje pylimų pusėje šliejasi kelių lygių aikštelės, kurios turėjo būti skirtos kareiviams. Rytinėje dalyje aikštelės gali būti neįymiai pagadintos, įrengiant muziejaus pastatą ir tualetą. Aikštelių paviršius lygintas, jose įrengta daug pandusų tarp skirtingų lygių. Savo dydžiu išsiskiria vienas pandusas – aiškiai geometrizuotų formų, vedęs nuo tako TK6 į aikštelę ir esantis ant tos pačios ašies, kaip ir anga pylime, vedanti į šaudymui skirtą aikštelę duobės viduje. Apatiniame stebėjimo aikštelių lygyje, iš kur atsiveria vaizdas į tranšėją T2, įrengtas apkasas A7, kurio paskirtis – kontroliuoti erdvę į rytus nuo duobės – kalinių atvedimą. Rytinėje dalyje, prie įėjimo į tranšėją T5 yra vienas neatpažintas objektas (N5), aiškiai geometrizuotų formų apvali iškasa pylime.					
D12	Žudynių duobė Nr. 12 („karininkų“). Pietinė duobė, sudubliuota su duobe Nr. 11. Gerai išlikusi, neįymiai apgadinta tik vakarinėje dalyje, įrengiant geležinkelį. Savo struktūra labai primena vienuoliktą duobę. Taip pat yra aikštelė mažoms kalinių grupėms šaudyti – ji įrengta rytiniame šlaite prie įėjimo į duobę. Aikštelės struktūra analogiška vienuoliktai duobei. Apačioje kalinių aikštelė. Prie jos posūkio - apkasas, tik čia jis mažesnis nei vienuoliktoje duobėje (tai apvali aikštelė pylime, o ne pylimais apsaugota duobė). Po to aikštelė pasuka serpantiną – tai šaudytojų vieta. Ji anga pylime sujungta su stebėjimo postu duobės išorėje. Šaudytojų aikštelė juosia ratu visą duobę. Iš visų pusių prie jos veda angos pylime – Kareiviai į duobę gali patekti visu perimetru.	E3	+	+			
D13	Žudynių duobė Nr. 13 („mažojo geto“). Iš visų duobių ši išliko geriausiai. Pylimai nepažeisti. Yra	F6	+	+			+

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis			
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingosios komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“ sudarytas Paneriu planas.	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.
		šaudymo aikštelė, juosianti duobę ratu. Ji matosi nuotraukoje Nr. 11, ir matyti, kad joje visu perimetru įrengtas medinis pagrindas. (Beje, atrodo, kad medinius pagrindus galima matyti Luftwaffes aeronuotraukoje duobėse Nr. 11 ir 12) Duobėje Nr. 13 kaliniams skirtos aikštelės nėra. Greičiausiai ji buvo skirta pagrindė didelių grupių šaudymui iš viršaus. Prie įėjimo į duobę (tranšėjos T8) iš abiejų pusių pylimuose įrengtos apvalios aikštelės vienam žmogui – greičiausiai, stebėjimo postai. Patekimas į šaudymo aikštelę iš visų pusių. Viena anga pylime jungia iš karto tris duobes – tryliktą, ketvirtą ir penktą.					
	N6 (D14?)	Neatpažintas objektas Nr. 6 (Duobė Nr. 14)? Luftwaffes nuotraukoje matosi stačiakampis objektas, labai primenantis iškastą duobę. Dabar šioje vietoje supiltas kalnas ir stovi obeliskas. Reljefas visiškai pakeistas.	F4		+		
Tranšėjos	T1	Tranšėja Nr. 1. Tai plačiausia tranšėja visoje teritorijoje. Jos paskirtis – didelei kalinių grupei vesti. Pagal jos padėtį galima spręsti, kad tai pagrindinis įėjimas į žudynių teritoriją. Duobė yra prie kelių mazgo (keliai K5,6,7). Labiausiai galimas scenarijus – čia kalinius atveždavo sunkvežimiais arba geležinkeliu, išsodindavo prie kelių mazgo tarp tranšėjos T1 ir duobės Nr. 6, o tada vedavo į žudymo teritoriją. Beje, nuotraukoje Nr. 3 matyti, kad palei kelią K7 pastatyta tvora, atskirianti žudymo teritoriją nuo išlaipinimo vietos. Tranšėjos struktūra: plotis 16 m. Per vidurį įrengtas aukštesnis pandusas, dalinantis tranšėją į dvi dalis. Galima panduso paskirtis – išsirikiuoti kareiviams.	F6	+	+		

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingosios komisijos 1944 m. sudarytas „Paneriu...bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.	1944 m. darytos nuotraukos
		Vakarinėje dalyje tranšėja apardyta ir užpilta įrengiant memorialo kelius.						
T2	Tranšėja Nr. 2 Pavaizduota tiek rusų schemoje, tiek vokiečio darytame 1959 m. plane. Vokietis rodo, kad šiuo keliu vedami kaliniai. Pietinėje dalyje užpilta įrengiant memorialo kelius. Turėjo susijungti su tranšėjomis T3 ir T4, vedančiomis į duobes Nr. 1, 3, 5. Tranšėja pavaizduota nuotraukoje Nr. 14.	E5, F5	+	+	+	+	+	
T3	Tranšėja Nr. 3. Vedė į duobes Nr. 3 ir 5. Rytinėje dalyje užpilta įrengiant memorialo kelią link penktos duobės.	G5	+	+	+			
T4	Tranšėja Nr. 4. Tranšėjos Nr. 3 vakarinis tęsinys, vedęs į duobę Nr. 1. Dabar užpilta. Pėdsakai matosi 3D reljefo modelyje. Matosi ir nuotraukose Nr. 4, 7, 9	G4	+	+	+		+	
T5, T6, T7	Tranšėjos Nr. 5, 6, 7. Įėjimas į vienuoliktą ir dvyliką duobes. Pilnai išliko iki šių dienų.	E3, E4	+	+				
T8	Tranšėja Nr. 8. Įėjimas į duobę Nr. 13. Padaryta šios tranšėjos nuotrauka, galima matyti kaip atrodo 1944 metais. (nuotrauka Nr. 13)	F6	+	+			+	
T9	Tranšėja Nr. 9. Įėjimas į duobę Nr. 3	H6	+	+	+			
T10	Tranšėja Nr. 10. Šitos tranšėjos paskirtį ne visai suprantama. Ar ji buvo skirta kaliniams vesti, ar ribojo tam tikrą teritoriją? Jeigu tranšėja buvo naudojama kaliniams vesti, tai turėtų būti ir vartai (juos pažymėjome V2). Tačiau kyla abejonės – kam reikia įrenginėti vartus ir vesti kalinius tranšėja, jeigu juos galima įvesti pro didžiuosius vartus V1? Atkreiptinas dėmesys, kad palei tranšėją išsirikuoja	F10	+					

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas „Panerių bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Panerių planas.	1944 m. darytos nuotraukos
		net keturi apkasai – trys kulkosvaidžio lizdai (A2) ir vienas apkasas (A1). Prie tranšėjos žudynių teritorijos sienoje buvo įrengtas pastatas P16, jis matosi Luftwaffes aeronuotraukoje. Tad tranšėja greičiausiai priskirtina karo laikotarpiui. Tačiau ją galima rekonstruoti tik pagal 3D modelį. Jokiuose kituose dokumentuose jis neatsispindi.						
	T11	Tranšėja Nr. 11. Įrengta prie duobės Nr. 3, bet nepanašu, kad skirta kaliniams į duobę suvaryti, nes nukreipta į kitą pusę. Greičiausiai įrengta jau 1944 metais, praardžius pylimą ir tvorą ir skirta lavonams išvežti prie laužų. Prie jos pažymėti galimų vartų vietas - V4 ir V5, bet jų galėjo ir nebūti. Galėjo būti tik nuardyta tvora.	H6	+				
takai	TK1	Takas Nr. 1. Nagrinėjant kartografiją, galima matyti, kad pirmą kartą šitas takas pasirodo tik 1944 m. Luftwaffe aeronuotraukoje. Nei rusų 1942 m. toponuotraukoje, nei lenkiškose toponuotrukose, nei XIX a. pabaigoje šio tako nėra. Išvada: jis turėjo atsirasti tik po 1938 metų, kai buvo įkurta Panerių gyvenvietė. Taip pat galimas variantas, kad tako atsiradimas betarpiškai susijęs su karinės bazės įrengimu, nes jis iš pietų riboja rusų 1944 m. nubrėžtą žudynių teritorijos ribą. Takas atsekamas nuo pat Panerių gyvenvietės iki Gardino kelio, kur prie tako buvo įrengtas kulkosvaidžio lizdas.	I2, I4, H10	+	+			
	TK2	Takas Nr. 2. Taip pat pirmą kartą matomas tik 1944 m aeronuotraukoje. Paskirtis nėra aiški. Gali būti, kad šitas takas buvo rytinė laužaviečių riba, kurios degintojai neperžengė.	I6	+	+			

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas Panerių bazės	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Panerių planas	1944 m. darytos nuotraukos
	TK3	Takas Nr. 3. Jungė duobę Nr. 1 su keliu K1. Galėjo atsirasti 1944 metas vežiojant lavonus prie laužų	H3	+	+			
	TK4, TK5, TK7	Takai Nr. 4, 5, 7. Skirti kalinius vesti prie duobių. Sprendžiant iš 3D reljefo, tranšėjų šioje vietoje nebuvo. Jų nesimato ir Luftwaffes aeronuotraukoje. Joje įžiūrimi tik takai. 3D reljefo modelyje matosi tik takas TK4. Kitų takų vietoje reljefas pakeistas	E4, F5	+	+			
	TK6	Takas Nr. 6. Takas yra senesnis, nei karinė bazė. Matosi lenkiškoje prieškarinėje kartografijoje. Vedė prie girininko namo. Panaudotas karinėje bazėje. Tuo metu vedė nuo Gardino kelio prie žudynių teritorijos tranšėjų ir takų susikirtimo vietos. Manytume, kad turėjo būti skirtas ne kaliniams, o kareiviams. Jungė žudynių zoną su teritorija, buvusią už Gardino kelio. Atkreiptinas dėmesys: brėžinio kvadrato D4 iš abiejų takų pusių yra du apvalūs pylimai, galimai vartai (V10). Ir šalia jų – didelis pandusas link vienuoliktos duobės šaudymo aikštelės.	D4	+	+			
	TK8	Takas Nr. 8. Manytume, kad skirtas kareiviams. Susijęs su keliu Nr. 7, apkasu Nr. 3, tryliktos duobės „stebėjimo postu“ ir kalinių tranšėja Nr. 1 Aiškiai matosi tik Luftwaffes aeronuotraukoje. 3D reljefe jis neįžiūrimas	F7		+			
	TK9, TK10, TK11	Takai Nr. 9, 10, 11. Takai, vedę prie vartų V1. Takas Nr. 9 susijęs su kalinių tranšėja. Takai Nr. 10 ir 11 – su „ūkine“ karinės bazės zona. Luftwaffes nuotraukoje matosi tik takas Nr. 11. Kiti du atsekami tik 3D reljefo modelyje. Juos karinei bazei galima priskirti remiantis funkcija - pasiekti vartus V1.	C7, D7, E7	+	+			

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingosios komisijos 1944 m. sudarytas „Paneriu bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.	1944 m. darytos nuotraukos
keliai	K1	Kelias Nr. 1 Seniausias teritorijos kelias. Pirmą kartą matomas 1921 m. lenkiškoje toponuotraukoje. Jungė Gardino kelio pervažą ir kaimą Naujakiemį (Novosiolki).	J2	+	+			
	K2	Kelias Nr. 2. Juo patenkama į karinę bazę nuo Gardino kelio pervažos. Atsiranda tik karo bazės metu.	A4	+	+			
	K3	Kelias Nr. 3 Karinės bazės kelias, nutiestas pagal šiaurinę geležinkelio atšaką	B7	+	+			
	K4	Kelias Nr. 4 Kelias nutiestas palei pietinę geležinkelio atšaką, vedantis prie vartų V1 į pagrindinę kalinių išlaipinimo zoną.	D9	+	+			
	K5, K6	Keliai Nr. 5, 6. Kelio Nr. 4 atšakos, esančios žudymo zonos viduje, jungiančios kelią Nr. 4 su keliu Nr. 7	D7, E7	+	+			
	K7	Kelias Nr. 7. Kelias, nutiestas žudymo zonos teritorijoje, jungęs pietinius vartus V3, rytinius vartus V1 bei kelią K4 ir kelių K2 ir K3 sankryžą. Šitas kelias turėjo užtikrinti automobilių susisiekimą žudymo zonos viduje, patekimą į bet kurią karinės bazės vietą. Kelią kontroliuoja trys kulkosvaidžių lizdai A2. (kvadratas E8) Gali būti, kad tokių lizdų buvo ir kitose kelio atkarpose, tik jie bus už mūsų tirta memorialo sklypo ribų. Memorialo teritorijoje galima matyti dar vieną apkasą A9 (kvadrate C6). Pastaba: dabar šiaurinė kelio dalis išasfaltuota, pietinė – autentiška.	C5, E7, F8	+	+			
	Apka	A1	Apkasas Nr. 1 Šaulio lizdas vienam žmogui. Šaudymo kryptis – pietų, pietryčių	E9	+			

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingosios komisijos 1944 m. sudarytas „Paneriu bazės“ sudarytas Paneriu planas.	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.	1944 m. darytos nuotraukos
	A2	Apkaskas Nr. 2. Trys dideli kulkosvaidžio lizdai. Šaudymo kryptis – pietvakarių. Kontroliavo Vartus Nr. 3 ir kelią Nr. 7	E8	+				
	A3	Apkaskas Nr. 3 Stačiakampės formos pylimais apribota erdvė. Skirtas kareivių grupei. Turėjo kontroliuoti Tranšėją Nr. 1, duobę Nr. 3 ir duobę Nr. 5. Neaišku, ar virš tokių stačiakampių darinių buvo stogas?	F7	+				
	A4	Apkaskas Nr. 4. Skirtas kareivių grupei. Iš šiaurės riboja kalinių duobę Nr. 10. Labai patogus jos stebėjimo postas. Iš šio apkasko matosi beveik visa duobės erdvė.	D6	+				
	A5	Apkaskas Nr. 5. Šaulio lizdas. Šaudymo kryptis – pietryčių. Nukreiptas į kalinių duobę DD10. Tai postas prie išlipimo iš duobės.	E6	+				
	A6	Apkaskas Nr. 6. Šaulio lizdas. Šaudymo kryptis – vakarų. Kontroliavo tranšėją Nr. 2	D5	+				
	A7	Apkaskas Nr. 7. Šaulio lizdas. Šaudymo kryptis – rytų. Kontroliavo pagrindinį takų ir tranšėjų mazgą žudymo zonos viduje (mazgas kvadrato E5)	E4	+				
	A8	Apkaskas Nr. 8 Vienuoliktos žudymo duobės apkaskas. Jau aprašytas (žr. D11 aprašymą)	E3	+				
	A9, A10	Apkaskai Nr. 9, ir 10 (?). Tai tiesiog apvalios duobės. Devinto apkasko padėtis logiška – jis turėjo kontroliuoti kelią K7. Dėl dešimto apkasko neaišku. Gal jis skirtas saugoti kelią K3? Bet nuo kelio jis toli ir apsuptas pastatais. Beje, prie šių „apkasų“ nematyti pylimų, kokie yra visuose kituose	C6	+				

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.	1944 m. darytos nuotraukos
		apkasuose. Todėl juos „apkasais“ vadiname tik sąlyginai.						
	N1 (A11?)	Neatpažintas objektas Nr. 1 (apkasas Nr. 11?). Stačiakampis darinys žemėje. Pagal savo planą ir padėti gali būti laikomas analogišku apkasams Nr. 3 ir 4. Bet skirtingai nuo jų labai mažai iškyla virš žemės. Todėl kyla abejonių, ar tai apkasas, ar statinys? Bet greičiausiai – apkasas, dėl savo strateginės vietos.	F6	+				
Deginimo aikštelės (laužai)	L1	Rusų 1944 schemoje pažymėta lavonų deginimo vieta prie duobės Nr. 1	G3			+		
	L2	Rusų 1944 schemoje pažymėta lavonų deginimo vieta prie duobių Nr. 3 ir 5	H7			+		
	L3	Rusų 1944 schemoje pažymėta lavonų deginimo vieta prie duobės Nr. 6	E8			+		
	L4 (D2)	Laužavietė, kurią rusai galėjo palaikyti duobe Nr. 2 (jau aprašyta, žr. D2 aprašymą). Svarbu: visos naujai pažymėtos lauzavietės nustatytos remiantis 3D reljefo modeliu ir medžių kamienų apžiūra. Laužavietes pažymėjau ten, kur galima įžiūrėti nežymius apvalius arba kraterio formos supylimus virš „dryžuotos“ sodinto miško žemės. Visur šioje teritorijoje rasti specifiskai apdegę medžiai. Apdegimo požymiai: degėsiai tik iš vienos pusės, pagal jų kryptį galima nustatyti karščio židinį. Virš žemės degėsių paprastai nėra – medis paaugo. Medžių analizė ateityje gali padėti tiksliau nustatyti laužų vietas. Luftwaffes aeronuotraukoje galima įžiūrėti pradegintus plotus miško lajoje.	H3	+				

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas	1944 m. darytos nuotraukos
Objektai	L5	Laužavietė Nr. 5. Tai didžiausia laužavietė šioje teritorijoje. Aiškiai matosi 3D reljefe ir Luftwaffes aeronuotraukoje. Ją galima palaikyti užpilta duobe. Pažymėjome kaip laužavietę, nes medžiai aplinkui apdegę. Tačiau, kita vertus, miško sodinimo vagos suardytos. Gal sovietai schemeje būtent ją pažymėjo kaip duobę Nr. 2? Nors jos padėtis ne tokia, kaip schemeje.	H4	+	+	+		
	L6-L18	Laužavietės Nr. 6-18. Visur, kur pažymėtos laužavietės, yra apdegę medžiai. Išskyrus L18. 1944 metais ši vieta buvo atviroje teritorijoje, medžių šalia nebuvo. Todėl ją pažymėjome sąlyginai. Argumentai tokie: 3D reljefo modelyje matosi sujauktos žemės „krateris“, o Luftwaffes aeronuotraukoje šioje vietoje nėra žolės, tik plikas smėlis. Greičiausiai, laužaviečių buvo daugiau, nei mūsų pažymėta.	G-I 2-5	+	+			
Statiniai	P1, P2	Pastatai Nr. 1 ir Nr. 2. Pažymėti remiantis 1949 m. toponuotrauka, jų pėdsakai matosi 3D reljefo modelyje.	B5	+				
	P3	Statinys (?) Nr. 3 Dabar tai stačiakampė duobė, nuo kelio Nr. 7 atskirta pylimu. Duobė tiek savo dydžiu, tiek forma išsiskiria iš aplinkinių duobių, kurias identifikuojame kaip barakus. Todėl jos paskirtis gali būti kita.	C6	+				
	P4	Pastatas Nr. 4 (?) Stačiakampės formos darinys, nežymiai įgilintas į žemę. Pastatas be rūšio? Kitoks, nei barakai	C6	+				

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingos komisijos 1944 m. sudarytas Paneriu „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.	1944 m. darytos nuotraukos
	P5 – P12	Pastatai Nr. 5-12. Buvę tarybų armijos sandėliai? Įgilinti į žemę. Aiškiai matosi įėjimai ir praminti nuo jų takeliai, vedantys į šiaurę, link kelio K3. Barakai matosi nuotraukose Nr. 1 ir Nr. 14	C-D 6-7	+	+			+
	P13-15	Pastatai Nr. 13-15 (?). Jų duobės forma kitokia, nei barakų Nr. 5-12. Gali būti, kad dalis jų ne pastatai, o apkasai (P13, P15). Pastatas Nr. 14 matosi nuotraukoje Nr. 1	C7	+				+
	P16	Pastatas Nr. 16, stovėjęs prie žudymo teritorijos aptvaro, lygiagrečiai jam. Funkciškai gali būti susijęs su kulkosvaidžių lizdais A2	E 8-9		+			
	P17, P18	Pastatai Nr. 17, 18. Matosi Luftwaffes nuotraukoje. Funkciškai susiję su geležinkeliu, keliu Nr. 4 ir vartais V1. Matosi nuotraukoje Nr. 3 (tolumoje, viršutiniame dešiniajame nuotraukos kampe)	D10, E11		+			+
	P19	Pastatas Nr. 19. Funkciškai galėjo būti susijęs su kelių kontrole, kalinių išlaipinimu. Matosi nuotraukoje Nr. 2, o nuotraukoje Nr. 3 jo jau nebėra. Abiejų nuotraukų fotografavimo kryptis nustatyta tiksliai lyginant duobės mūre esančius akmenis.	D7	+				+
	P20	Pastatas Nr. 20. Stačiakampės formos pėdsakas žemėje. Yra rusų užfiksuotos tvoros ir kelio K1 susikirtimo vietoje. Galima paskirtis – kontrolinis postas prie vartų V6	H4	+				
		Pažymėjau ne visus pastatus. Jų buvo prie tvoros į rytus nuo žudymo duobės Nr. 6 (žr. nuotrauką Nr. 3). Dideli pastatai stovėjo tarp kelio K3 ir duobių Nr. 7, 8 (žr. nuotrauką Nr. 3, Luftwaffes aeronuotrauką)	E8, B6	+	+			

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis				
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingosios komisijos 1944 m. sudarytas „Paneriu...bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Paneriu planas.	1944 m. darytos nuotraukos
Vartai	V1	Vartai Nr. 1 Aptarnavo kelią K4 ir geležinkelį. Paprastai vartų nesimato nei 3D modelyje, nei Luftwaffes nuotraukoje. Juos žymėjome ant kelių ir takų susikirtimo su tvoromis. Vartai vidinio naudojimo, pylimo prie jų nėra.	D8					
	V2	Varteliai Nr. 2 (?). Aptarnavo tranšėją T10? Jų galėjo ir nebūti.	F 8-9					
	V3	Vartai Nr. 3 su pylimu. Pro juos kaliniai patekdavo iš pietų nuo Novosiolkų kaimo pusės. Pastaba: ne prie visų vartų yra pylimai. Gal jie reikalingi didesnei apsaugai?	H-I 7	+				
	V4, V5	Vartus pažymėjome ant tranšėjos T11 ir tvoros susikirtimo. Nors vartų galėjo ir nebūti. Galėjo tiesiog būti praardyta tvora, nes teritorija abipus tvoros priklausė bazės erdvei	I6					
	V6	Vartai Nr. 6 Aptarnavo kelią K1. Šalia vartų greičiausiai buvo postas (P20). Tai vidiniai vartai. Teritorija abipus jų priklausė bazei	G4					
	V7, V8, V9	Vartai Nr. 7, 8, 9. V7 turėjo būti prie tranšėjos T4, vedančios į duobę Nr. 1. Ties vartais V8 įrengtas pandusas. Vartai V9 turėjo vesti į duobes Nr. 11 ir 12, arba link Gardino kelio.	G4, E5					
	V10	Vartai Nr. 10 ? Tai du apvalūs pylimai abipus tako TK6. Logiškai manant, prie jų galėjo būti tvora, atskirianti žudymo teritoriją nuo kitos bazės erdvės	D4					
	V11	Vartai Nr. 11? Pažymėjome juos ant tvoros susikirtimo su keliu K2. Varteliai vidinio naudojimo. Pagrindiniai vartai, aptarnavę kelią K2 į memorialo	B5					

Objekto tipas	Indeksas	Aprašymas	Kvadratas brėžinyje (kai objektas užima kelis kvadratus, nurodomas tas, kuriame yra objekto indeksas)	Objekto rekonstrukcijos šaltinis			
				Teritorijos 3D reljefo modelis	1944 m. aeronuotrauka	Ypatingosios komisijos 1944 m. sudarytas Panerių „bazės“	1959 06 17 Alex Pflüger sudarytas Panerių planas.
		teritoriją nepatenka. Jie buvo su pylimu, kaip ir vartai V3.					
V12		Vartai Nr. 12? sovietų ypatingosios komisijos plane pažymėtos tvoros susikirtime su keliu K3. Varteliai buvo vidinio naudojimo.	B7				
		Teritorijos viduje turėjo būti ir daugiau vartelių. Vieni tokie matosi nuotraukose Nr. 2 ir 3					

Keletas pastabų dėl K. Sakowicziaus užrašuose minimų žudymo duobių lokalizavimo.

Skaitant Kzimirzo Sakowicziaus (toliau K.S.) užrašus²⁵⁶, kyla klausimas, kiek jo pateikti duomenys galėtų padėti lokalizuoti žudynių vietas, kurios pažymėtos mūsų sudarytame Panerių memorialo reljefo rekonstrukcijos plane (brėžinys 1, 3 pav.).

Reikia pastebėti, kad užrašų autoriaus betarpiškai stebima ir aprašoma įvykių erdvė apima teritoriją nuo Panerių stoties iki Vilniaus – Gardino kelio. Iš esmės, tai „bazės“ šiaurinė riba, kurią K. S. mato nuo savo pagrindinio stebėjimo punkto - nuosavų namų. Jo namas buvo lokalizuotas ankstesnių autorių²⁵⁷, yra įžiūrimas 1944 m. aeronuotraukoje bei žymimas istoriniuose vietovės planuose iki 1966 metų, kuomet, tiesiant geležinkelio naujas atšakas, buvo nugriautas²⁵⁸. K. S. namas buvo Panerių gyvenvietės dalyje, prie pat keliuko, ėjusio lygiagrečiai geležinkeliui ir

²⁵⁶ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis. 1941 – 1943 m.*, Vilnius, 2012.

²⁵⁷ Генрих Аграновский, Ирина Гузенберг, *Вильнюс. по следам Литовского Иерусалима*. Вильнюс. 2016, стр. 698.

²⁵⁸ Ten pat, p. 581.

jungusio Panerių stotį su Vilnius – Gardinas keliu. Nuo jo namo iki „bazės“, tiesiai per geležinkelį, buvo apie 80 – 90 metrų, tiesiąja iki pervažos prie Panerių stoties – apie 320 m, o iki Vilnius – Gardino pervažos – apie 560 metrų. Akivaizdu, kad iš savo pagrindinio stebėjimo punkto jis negalėjo matyti žudynių, vykusių duobėse D1 – D6, D11-13, ne tik dėl atstumo (iki artimiausios duobės D6 – 500 metrų), bet taip pat dėl nelygaus reljefo, o taip pat dėl vaizdą užstojančio miško masyvo, kurio kontūrai gerai įžiūrimi 1944 m aeronuotraukoje. Matyt, būtent šie faktoriai lėmė, kad K.S. užrašuose 1941 – 1942 metų laikotarpyje informacija apie žudynių vietas labai lakoniška. Dažniausiai jis vartoja išsireiškiamą „šaudo“ arba „šaudoma miške“, tačiau pats betarpiškai įvykių prie žudymo duobių nemato. Šią informaciją pateikia iš kitų liudininkų lūpų, įskaitant ir pačius egzekucijos vykdytojus - šaulius. Pirmą kartą apie žudymo duobes K.S. užsimena 1941 VIII 19, t.y. tik po gero mėnesio nuo masinių žudynių pradžios – 1941 VII 11 d²⁵⁹. Apie jas užrašų autorius informaciją gauna iš atvežto sušaudyti, bet paleisto karaimo²⁶⁰. Kitas žudymo duobių paminėjimas susijęs su 1941 IX 2 d²⁶¹ įvykiais, kuomet buvo šaudoma mažiausiai prie dviejų duobių, kurias „užkasė iškart kitą dieną“²⁶². O 1941 X 30 d. egzekucija buvo vykdoma „trijose vietose“, suprask, vienu metu trijose duobėse²⁶³. 1942 m liepos mėn. datuojamame užraše atsiranda informacija, iš kurios sužinome, kad tuo metu žudymo duobės užpilamos „storesniu žemės sluoksniu“²⁶⁴. Tačiau minėtu laikotarpiu duobių lokalizacija nepateikiama. Tik iš bendro konteksto galima suprasti, kad jos buvo miške, bazei priklausančioje teritorijoje - pašaliniamis nematomoje zonoje. Pateikiami konkretūs duomenys apie nužudytųjų žmonių skaičių, lytį, amžių, išvaizdą K.S. iš savo stebėjimo posto galėjo matyti tik vedant aukas Vilniaus – Gardino keliu, arba pro Panerius²⁶⁵.

Tad, jei manysime, kad žudynes prie duobių jis stebi pats, tai visiškai tampa suprantama, kodėl konkretūs duomenys apie duobes ir žudynių procesą prie jų tiesiog „pasipila“ nuo 1942 m pabaigos ir ypač jų gausu aprašant 1943 m įvykius. Tik 1942 XII 2 d, t.y. nuo masinių žudynių pradžios praėjus beveik pusantrų metų, pasirodo konkretnės informacijos apie vieną iš daugelio žudynių duobių. Pateikiamas jos apibūdinimas - „pirmoji mažoji duobė“²⁶⁶ ir netgi nupaišoma

---

²⁵⁹ Per liepos laikotarpį „bazėje“ šaudoma 16 dienų, o iki rugpjūčio 19 – 6 dienos.

²⁶⁰ Kazimierz Sakowicz, *Panerių dienoraštis. 1941 – 1943 m.*, Vilnius, 2012, p. 39.

²⁶¹ Per 1941 VIII 19 - IX 2 laikotarpį egzekucijos vyko 3 kartus.

²⁶² Ten pat, p.48.

²⁶³ Ten pat, p.54.

²⁶⁴ Ten pat, p.62.

²⁶⁵ „Eina per Panerių gyvenvietę “darban””. Ten pat, p. 38.

²⁶⁶ Ten pat, p.71.

duobės schema²⁶⁷. Joje ji vaizduojama netoli pirmųjų vartų, buvusių prie Vilniaus – Gardino kelio. Vykstant egzekucijoms prie šios duobės, kaip rašo K.S., „*įmanoma išgirsti balsus nuo geležinkelio pusės*“²⁶⁸. Artimiausios mums žinomos žudymo duobės prie „bazės“ šiaurinės ribos, tai duobės D7 ir D8. Jos nuo „bazės“ pirmųjų vartų nutolusios per 160 m. Galima būtų manyti, kad kažkuri iš jų vaizduojama schemoje. Įvertinus atstumą nuo šių duobių iki K.S. namo, kuris siekia nuo 460 iki 540 metrų, kyla abejonių ar K.S. betarpiškai galėjo stebėti egzekucijas prie šių duobių. Juo labiau, kad matomumą turėjo užstoti gana tankus miškelis, augęs teritorijoje tarp pagrindinių ir vieno iš dviejų šalutinių bėgių, nutiestų nuo Panerių stoties „bazės“ link. Galimi mažiausiai du paaiškinimai, arba ši duobė buvo mums nežinomoje vietoje, arba K.S. nebuvo tiesioginis žudynių, vykusių „pirmojoje mažojoje“ duobėje liudininkas.

Tačiau vėlesnių žudynių duomenys neleidžia suabejoti tuo, kad K.S. betarpiškai juos stebėjo. Turima omenyje, visų pirma, 1943 IV 5 dienos masinių žudynių aprašymą, kuomet aukos buvo atvežtos vagonais. „*Priešais pirmą duobę dalį eisenos sustabdė. Dalis – pusė jų – nuėjo toliau. Iš tos kitos pusės, kai atėjo į vietą, kur tankus miškas...*“²⁶⁹ - gana smulkiai aprašoma egzekucija prie K.S. vadinamos „pirmos duobės“. Panašu, kad jis ją mato labai aiškiai iš savo namo, ir tai buvo visai kita duobė, nors taip pat vadinama „pirmąja“. Priešingu atveju jis nebūtų girdėjęs verksmų, aimanų, maldavimų, nebūtų matęs tokių įvykių, kaip žydo pabėgimą, moters spjūvį vokiečiui į veidą, kūdikių aptikimą sumestuose rūbuose ir pan. Tuo tarpu „tankiame miške“ nuvestųjų nemato, o tik girdi salves. Įvertinus šiuos pastebėjimus, 1941 IV 5 d minima „pirmoji“ žudymo duobė sunkiai lokalizuojama su mums žinomomis. Paties K.S. ji lokalizuojama už 80 – 100 metrų nuo kažkokio „barako“²⁷⁰, šalia miško „bazės“ teritorijoje²⁷¹. Praėjus trim dienom nuo šių įvykių, aprašant žudymo duobių, kuriose vyko egzekucijos, užpylimą, kalbama jau apie kelias duobes, iš kurių viena buvo užpilta. Šią užpiltą duobę K.S. lokalizuoja kažkur netoli savo namo - „*užkasė tik vieną duobę šalia mūsų, o kitos – ne*“²⁷². Nors IV 21 d. įrašas²⁷³ liudytų, kad tą dieną buvo užpilta ir kita duobė, tačiau iš vėlesnių dėstomų įvykių aiškėja, kad užpylimo darbai iki galo nebuvo atlikti nei vienoje iš jų. Vienoje iš jų buvo žudoma ir toliau. Apie tai galima spręsti iš 1943

---

²⁶⁷ Ten pat, p.75.

²⁶⁸ Ten pat.

²⁶⁹ Ten pat, p.90.

²⁷⁰ „*Iš gulėjusių 80 – 100 m atstumu nuo duobės [p.s. pirmosios] šalia barako veidu į žemę*“. Ten pat, p. 91.

²⁷¹ „*Žydas ...šasteli su vaiku miškan*“. Ten pat, p. 91.

²⁷² Ten pat, p. 97.

²⁷³ „*Galutinai užpylė duobes. Žydai dirbo visą dieną*“. Ten pat, p. 99.

IV 28 įrašo, kuriame žudymo duobė vadinama „*mažąja duobe šalia Rudzinskių*“²⁷⁴. Joje, kaip matyti iš 1943 V 3²⁷⁵ d. įrašo, buvo šaudoma ir tą baisią, visiems Panerių gyventojams įsirėžusią, IV 5 dieną. Jau vėlesniuose įvykiuose ta pati „*Rudzinskių*“ duobė užrašuose minima gana dažnai - tų pačių metų gegužės 13 d²⁷⁶, liepos 26 d²⁷⁷, rugpjūčio 10 d²⁷⁸ bei 14d²⁷⁹, rugsėjo 4d²⁸⁰, 9d²⁸¹, 17d²⁸², 24d²⁸³, 27d²⁸⁴, spalio 28d²⁸⁵ bei lapkričio 03d²⁸⁶. K.S. vienas žudynes, vykusias prie šios duobės, stebėjęs nuo „bazės“ tvoros, stovėjęs kažkur netoli pirmųjų išorinių vartų, į kuriuos buvo patenkama iš Vilnius-Gardino kelio pusės²⁸⁷. Tačiau prie šios duobės buvo patenkama ir pro pietvakarinius, antruosius vartus, buvusius prie „strateginio kalio“²⁸⁸. Šią duobę, o tiksliau – įvykius šalia jos, K.S. mato iš kitų stebėjimo taškų – nuo miško²⁸⁹, pervažos²⁹⁰, bei Rudzinskos sodybos²⁹¹, bet, panašu, ne nuo savo namų. Visa tai netiesiogiai rodytų, kad „Rudzinko“ duobės vietos aprašymas labiausiai atitiktų vėl gi mums žinomą duobių D7 arba D8 užimamą plotą. Tačiau kur lokalizuoti užpiltą „pirmąją“ duobę, buvusią šalia K.S.? Atsakymą pasufleruoja 1943 07 30 d. įrašas, kur vėl ji lokalizuojama priešais K.S. namą²⁹². 1944 m. nuotraukoje matyti, kad būtent priešais K.S. namą, plote, tarp dviejų atsarginių bėgių, yra net keli „dariniai“. Kiekvienas jų gali būti užpilta, mums dar nežinoma, žudymo duobė. Du iš jų stačiakampio formos, beveik vienodo 20x50 m dydžio. O vienas – apskritimo, apie 14 m skersmens. Atstumas šių „darinių“ iki K.S. namo – 120 – 170 metrų. Šiuo metu teritorija, kurioje matomi „dariniai“ užėina už Panerių

---

²⁷⁴ Ten pat, p. 99.

²⁷⁵ Ten pat, p.11.

²⁷⁶ Ten pat, p.113.

²⁷⁷ Ten pat, p.134.

²⁷⁸ Ten pat, p.142.

²⁷⁹ Ten pat, p.142.

²⁸⁰ Ten pat, p.146.

²⁸¹ Ten pat, p.146.

²⁸² Ten pat, p.147.

²⁸³ Ten pat, p.158.

²⁸⁴ Ten pat, p.160.

²⁸⁵ Ten pat, p.192.

²⁸⁶ Ten pat, p.193.

²⁸⁷ Ten pat, p.142: „*į bazę įvažiavo nuo Gardino plento ir sustojo prie duobės šalia Rudzinskos*“ – 1943 08 10. K.S. stebėjo įvykius prie šios duobės iš miško pusės, kur plovė malkas.

²⁸⁸ Ten pat, p.112: „atvyko ...strateginiu keliu į bazę, prie duobės šalia Rudzinskos“ – 1943 05 03.

²⁸⁹ Ten pat, p.142, stebėjo iš miško pusės, kur plovė malkas.

²⁹⁰ Ten pat, p. 147, stebėjo nuo pervažos pusės, kur buvo postas, vadinama būdele.

²⁹¹ Ten pat, p.160: „*egzekuciją stebėjau nuo Rudzinskos (prie tvoros), bet nesėkmingai*“ – 1943 09 27.

²⁹² Ten pat, p. 134: „*mačiau pirmąją duobę, priešais namą. Neužpilta (t.y. dar 1-2 metrų gylio)*“ – 1943 07 30.

memorialo ribų. Akivaizdu, kad šią teritoriją taip pat būtina tirti, panaudojant 3D skenerį, georadarą bei geocheminius tyrimo metodus.

3 pav.

Išvados

Vilniaus Pilių memorialo reljefo rekonstrukciją galima buvo atlikti tik remiantis dabartinio reljefo 3D skenerio duomenų pagrindu. Šie duomenys leido naujai interpretuoti turimus istorinius, archeologinius šaltinius bei 1944 m. aeronuotrukose užfiksuotus vaizdus. Lyginant su senąja kartografija, atsirado galimybė rekonstruoti reljefo pokyčius, vykusius iki mūsų dienų. Viso buvo nuskenuotas 11,8 ha Vilniaus Panerių memorialo plotas, apimantis „bazės“ centrinę dalį (brėžinys 2). Šiame plote buvo išskirti objektai – žudymo bei deginimo duobės, pastatai, apkasai, šaulių postai bei jų žudymo vietos šalia žudymo duobių, pagrindinių takų bei takelių tinklas, tranšėjos, vartų vietos - pažymėti autorių sudarytame reljefo rekonstrukcijos brėžinyje 1. Tačiau ištirta 3D skeneriu teritorija apima tik nedidelę vokiečių „bazės“ dalį. Pagal mūsų duomenis „bazė“ užėmė

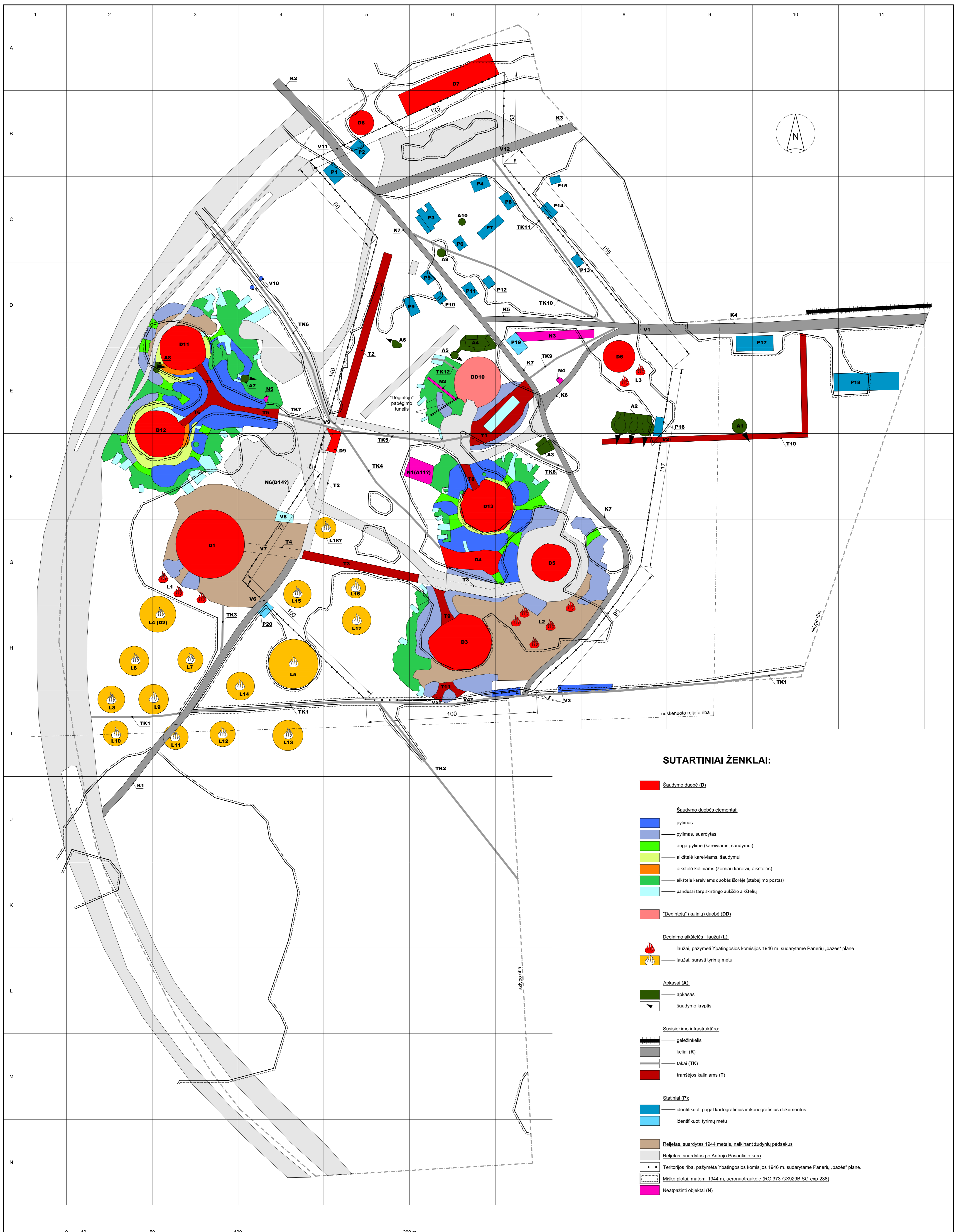
86,5 ha, turėjo mažiausiai ketverius vartus (brėžinys 2). Nei vieni vartai šiuo metu nepatenka į Panerių memorialo teritoriją, užimančią tik 18,9 ha. Tad akivaizdu, kad, visų pirma, būtina pratęsti mūsų pradėtus tyrimus dar netyrinėtoje „bazės“ dalyje. Svarbu juos tęsti remiantis mūsų pritaikyta tyrimų metodika, kurios esmė – nedestrukciniai tarpdisciplininiai tyrimų metodai. Šia prasme tyrimų galimybės nėra išnaudotos. Kazimierzo Sakowicziaus užrašų analizė rodytų, kad netyrinėtuose „bazės“ plotuose galima aptikti dar nežinomų žudymo duobių arba aukų deginimo vietų. Žiūrint į ateitį, reiktų numatyti nedestrukcinis tyrimų metodus, kuriais remiantis galima būtų atsakyti į kitais tyrimų būdais lokalizuotų žudymo duobių patvirtinimo klausimą. Vienas iš tokių metodų – geocheminis. Jo pagalba, imant žemės mėginius ir juos tiriant, galima būtų apibrėžti aukų deginimo teritorijas, kurios, kaip parodė mūsų tyrimai, susijusios su žudymo duobėmis. Tyrimams svarbi teritorija neapsiriboja vien tik „baze“. Toks plotas išsiskiria tarp Vilniaus – Gardino bei „strateginio“ kelių, užimančio 18,7 ha. (brėžinys 2).

Manytume, kad „bazės“ bei šalia jos esančių teritorijų tyrimai - nėra savitikslis, o susijęs su šioje vietoje vykusios, visų pirma žydų, tragedijos atminties išsaugojimu ir įprasminimu.

Priedai:

Brėžinys Nr. 1: 1941-1944 m. vokiečių karinės bazės mokslinė rekonstrukcija. Identifikuotų objektų planas (Saulius Sarcevičius, Dainius Michelevičius, Oksana Valionienė)

Brėžinys Nr. 2: 1941-1944 m. vokiečių karinės bazės mokslinė rekonstrukcija. Panerių memorialo ir vokiečių karinės bazės situacijos planas (Saulius Sarcevičius, Dainius Michelevičius, Oksana Valionienė)

SUTARTINIAI ŽENKLAI:

- Šaudymo duobė (D)

- Šaudymo duobės elementai:

  - pylimas
  - pylimas, suardytas
  - anga pylime (kareiviams, šaudymui)
  - aikštelė kareiviams, šaudymui
  - aikštelė kaliniams (žemiau kareivių aikštės)
  - aikštelė kareiviams duobės išorėje (stebėjimo postas)
  - pandusai tarp skirtingo aukščio aikštelių

- "Degintųjų" (kalinių) duobė (DD)

- Deginimo aikštės - laužai (L):

  - laužai, pažymėti Ypatingosios komisijos 1946 m. sudarytame Panerių „bazės“ plane.
  - laužai, surasti tyrimų metu

- Apkasai (A):

  - apkasas
  - šaudymo kryptis

- Susisiekimo infrastruktūra:

  - geležinkelis
  - keliai (K)
  - takai (TK)
  - tranšėjos kaliniams (T)

- Statiniai (P):

  - identifikuoti pagal kartografinius ir ikonografinius dokumentus
  - identifikuoti tyrimų metu

- Reljefas, suardytas 1944 metais, naikinant žudynių pėdsakus
- Reljefas, suardytas po Antrojo Pasaulinio karo
- Territorijos riba, pažymėta Ypatingosios komisijos 1946 m. sudarytame Panerių „bazės“ plane.
- Miško plotai, matomi 1944 m. aeronuotraukoje (RG 373-GX929B SG-exp-238)
- Neatpažinti objektai (N)

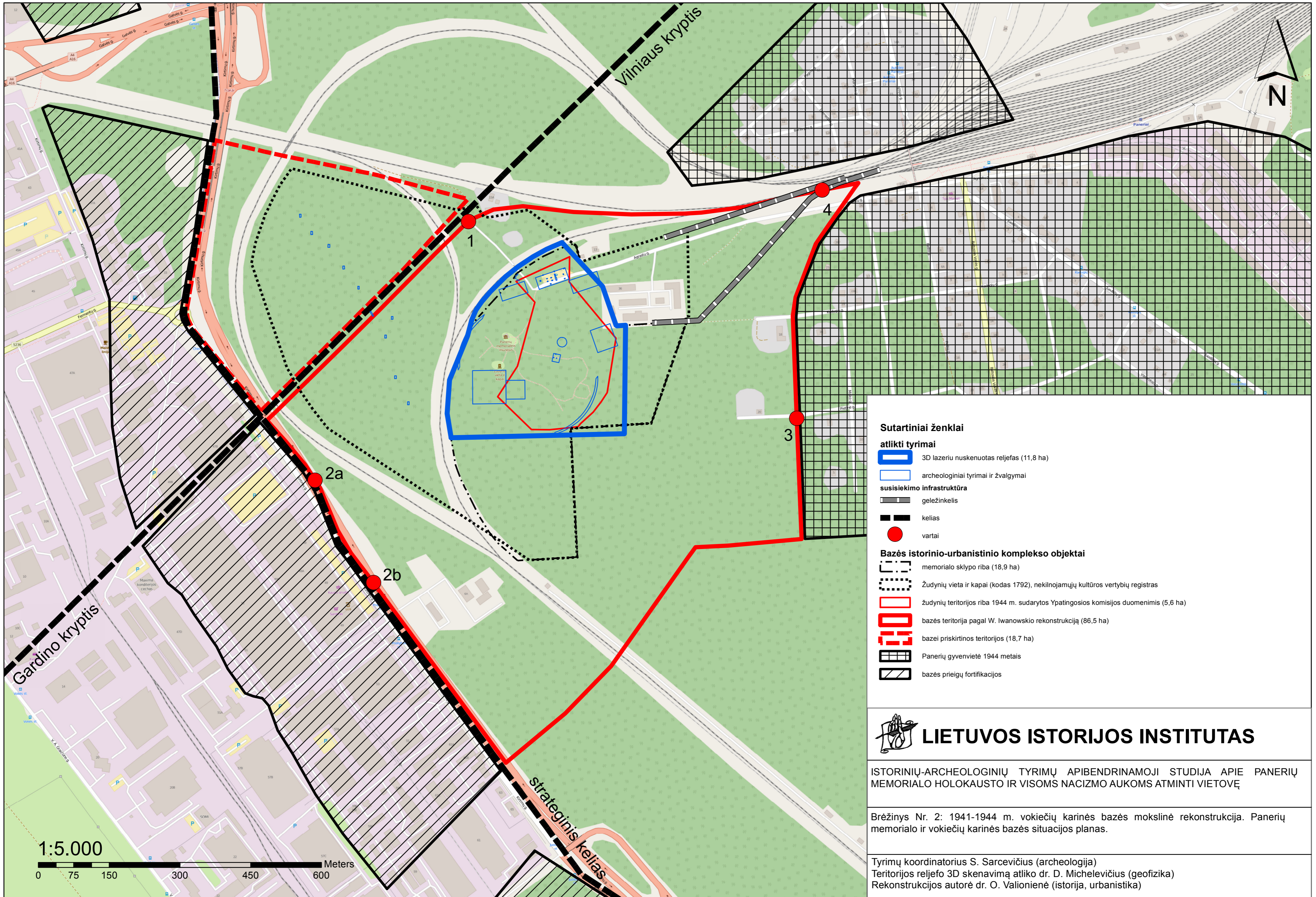
0 10 50 100 200 m
 Brėžinio mastelis: M 1:1000

LIETUVOS ISTORIJS INSTITUTAS

ISTORINIŲ-ARCHEOLOGINIŲ TYRIMŲ APIBENDRINAMOJI STUDIJA APIE PANERIŲ MEMORIALO HOLOKAUSTO IR VISOMS NACIZMO AUKOMS ATMINTI VIETOVĘ

Brėžinys Nr. 1: 1941-1944 m. vokiečių karinės bazės mokslinė rekonstrukcija. Identifikuotų objektų planas.

Tyrimų koordinavimas S. Sarcevičius (archeologija)
 Teritorijos reljefo 3D skenavimą atliko dr. D. Michelevičius (geofizika)
 Rekonstrukcijos autorė dr. O. Valionienė (istorija, urbanistika)

Sutartiniai ženklai

atlikti tyrimai

- 3D lazeriu nuskenuotas reljefas (11,8 ha)
- archeologiniai tyrimai ir žvalgymai

susisiekimo infrastruktūra

- geležinkelis
- kelias
- vartai

Bazės istorinio-urbanistinio komplekso objektai

- memorialo sklypo riba (18,9 ha)
- žudynių vieta ir kapai (kodas 1792), nekilnojamųjų kultūros vertybių registras
- žudynių teritorijos riba 1944 m. sudarytos Ypatingosios komisijos duomenimis (5,6 ha)
- bazės teritorija pagal W. Iwanowskio rekonstrukciją (86,5 ha)
- bazei priskirtinos teritorijos (18,7 ha)
- Panerių gyvenvietė 1944 metais
- bazės prieigų fortifikacijos

ISTORINIŲ-ARCHEOLOGINIŲ TYRIMŲ APIBENDRINAMOJI STUDIJA APIE PANERIŲ MEMORIALO HOLOKAUSTO IR VISOMS NACIZMO AUKOMS ATMINTI VIETOVĘ

Brėžinys Nr. 2: 1941-1944 m. vokiečių karinės bazės mokslinė rekonstrukcija. Panerių memorialo ir vokiečių karinės bazės situacijos planas.

Tyrimų koordinatorius S. Sarcevičius (archeologija)
 Teritorijos reljefo 3D skenavimą atliko dr. D. Michelevičius (geofizika)
 Rekonstrukcijos autorė dr. O. Valionienė (istorija, urbanistika)